

kleio

29e jaargang nr. 3 april 1988

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.
N.J. Stam, *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.
L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.
Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-15 09 7.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini) didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.
C. Bogaerts, IJsselstein.
A.J.L. van Hooff, Nijmegen.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61. Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur. Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Over voeding, smaak en volksgezondheid in Nederland, 1940-1945
G. Trienekens
- 10 G.W. Kernkamp en het onderwijs in de historie
L. Dorsman
- 15 De BRUG afgemaakt
H. Lambooi
- 18 CSE 1990, onderdeel vrouwengeschiedenis
- 23 Ideetje misschien...?
J. Raven
- 24 Boek van de maand
A. van der Lem
- 28 Recensies
- 33 Kleio-krant

Het middenkatern van dit nummer van Kleio is gewijd aan de uitwerking van de enquête over de leerlingen van Havo 4 en 5 en het geschiedenisonderwijs door leden van de Commissie Havo/Vwo.

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio
nummer 3/88
pagina's 2 en 3

Over voeding, smaak en volksgezondheid in Nederland, 1940-1945

G. Trienekens

De geschiedenis van het voedsel in de Tweede Wereldoorlog is een verhaal apart. In tegenstelling tot andere perioden veranderde er toen vlug heel veel aan het eetpatroon van de Nederlander en er is ook veel over bekend. Toch blijkt een emotionele betrokkenheid bij het onderwerp en de bestaande oordeels- c.q. mythevorming mensen sterk te beïnvloeden bij het lezen en schrijven over distributie en hongervinter. De auteur, die op dit onderwerp is gepromoveerd heeft dat ook aan den lijve ondervonden. Dit artikel gaat in op wijzigingen in het dagelijkse voedsel gedurende de eerste oorlogsjaren en op datgene wat er nog te eten was in de hongervinter. Overigens wil dat niet zeggen dat ook iedereen altijd bij machte was om het haar/hem toekomende ook inderdaad te verkrijgen.

Gerard Trienekens is verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de RU Utrecht.

gegevens. Noch de boeren, noch de Nederlandse overheid hadden belang bij het doen van juiste opgaven.

De Duitse bezettingsautoriteiten in Nederland bevonden zich in een ambivalente positie. Enerzijds voelden zij zich aan Berlijn en het gehele thuisfront verplicht hier de Duitse belangen te dienen. Dit betekende een volledige productiecontrole om aldus de maximaal mogelijke aflevering aan Duitsland te kunnen vaststellen. Anderzijds waren zij bij de hoogoplopende eisen uit Berlijn belanghebbenden bij te laag opgegeven productie- en voorraadcijfers. Een tekort aan voedsel zou immers in het bezette gebied rust en orde kunnen verstoren en de werkkraft van de arbeidende bevolking kunnen verzwakken en aldus leiden tot een aanzienlijke verzwaring van de eigen bezettingstaak. Oplossingen om uit dit dilemma te komen werden onder andere gevonden in een enorm overdreven voorstelling van wat er uit Nederland naar Duitsland werd uitgevoerd.

Dat er van een tegenstelling tussen de belangen van Den Haag en Berlijn sprake was blijkt duidelijk uit het volgende. Van de zijde van het Rijkscommissariaat werd er herhaaldelijk bij de Nederlandse voedselvoorzieningsautoriteiten op aangedrongen de Haagse restaurants sterk onder controle te houden. Het moest niet kunnen, dat ambtenaren uit Berlijn na een opzettelijk karig gehouden maaltijd bij Seijss-Inquart zomaar een Haags restaurant binnen konden lopen om daar alsnog bevrediging te vinden voor hun lijfelijke behoeften. De heren uit Berlijn moesten aan den lijve ondervinden dat in Nederland niets meer te halen was.

Het fraaie is, dat ook alle andere denkbare partijen in binnen- en buitenland, zoals individuele consumenten, zwarthandelaren, verzetsorganisaties, de regering in Londen en de geallieerden evengoed belang hadden bij deze uiterst kromme voorstelling. Ieder had zo zijn eigen redenen.

Het spreekt vanzelf, dat ook de historicus maar node en met grote innerlijke weerstand afstand doet van het beeld van de Duitse sleepkever met als gevolg een lijdende bevolking. Dus behalve dat een statistische benadering van de werkelijkheid maar moeizaam te reconstrueren is, is er ook sprake van een psychologische weerstand om de historische werkelijkheid onder ogen te zien.

Vragen

Voor mij als historicus, in voeding geïnteresseerd, was het een fascinerende vraag, hoe ca. 9 miljoen Nederlanders van zo'n klein stukje grond te voeden waren als Nederland nu eenmaal is, met nog een Duits leger te gast en zagezgd bij een enorme af-

Het is voor een historicus werkend met daartoe in principe ontoereikende gegevens verschrikkelijk moeilijk voor het prae-statistische verleden vast te stellen hoe hoog de voedselconsumptie per hoofd van de bevolking geweest is. Voor de twintigste eeuw zijn heel wat statistische gegevens voorhanden, waaronder kant en klare uitkomsten van voedingsdeskundigen, welke overigens altijd nog met een korreltje zout genomen moeten worden.

Voor de beide wereldoorlogen ligt dat volstrekt anders, waarbij de problemen voor de twee perioden van zeer verschillende aard zijn.

De problemen van WO II

De moeilijkheden om tot een berekening te komen voor de bezettingstijd hebben te maken met het feit dat er naast het officiële productie- en distributiecircuit een grijze of zwarte markt aanwezig was. Hier van kan op voorhand worden aangenomen, dat de omvang ervan zowel niet gering als uiterst moeilijk te bepalen is. Tegenover de aanwezigheid van zeer betrouwbare officiële distributiecijfers, staan eindeloze reeksen gegevens waarvan de betrouwbaarheid discutabel is met name in verband met de aanwezigheid van de bezetter. Hiertoe behoren alle door het CBS gepubliceerde productie-

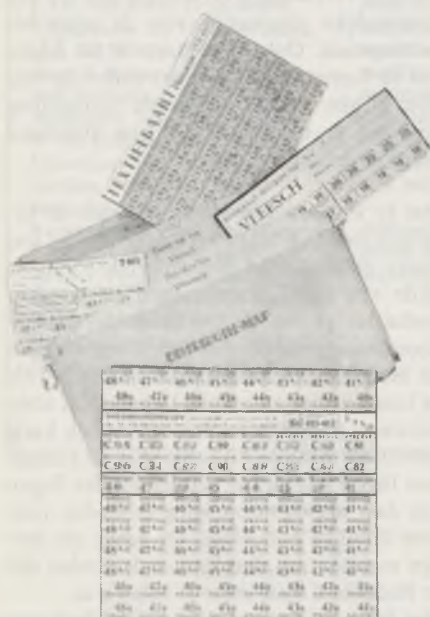
WIJNBERGH & Co's

KOFFIESURROGAAT

VOLGENS REGERINGS SAMENSTELLING
VERGUNNING No. 174
NETTO INHOUD 250 GRAM

De illustraties zijn afkomstig uit:
De jaren '40-'45, een bronnenboek over WO II,
 Amsterdam 1961 (foto's)
Dat kan ons niet gebeuren. Het dagelijks leven in
 WO II beschreven door Evert Werkman, Madelon
 de Keizer en Gert Jan van Setten, Amsterdam
 1980 (tekeningen).

voer naar Duitsland. Waarom heerste er geen hongersnood vóór september 1944, of, waarom zelfs geen evident oplopende sterftecijfers? Ook zonder de Duitse eisen leek het twijfelachtig of de Nederlandse bevolking wel te voeden was. De afsluiting van de aanvoer over zee van levensmiddelen tijdens de Eerste Wereldoorlog had grote problemen te zien gegeven, terwijl de bevolking destijds ruim twee miljoen hoofden geringer was en de aanvoer pas laat in de oorlog werd afgesneden.

Vreemder nog, hoe kon in hemelsnaam verklaard worden, dat het geboorteniveau van de tweede helft van de jaren dertig van 77,3 per 1000 vrouwen van 15-49 jaar in 1942, 1943 en 1944 opliep naar respectievelijk 79,9, 87,6 en 91,7; demografisch gesproken een bevolkingsexplosie voorafgaand aan de bekende naoorlogse. Dit terwijl tijdens de Eerste Wereldoorlog de geboortecijfers wél fors daalden en in België tijdens de Tweede Wereldoorlog eveneens. Was er dan bij alle ellende sprake geweest van optimistische verwachtingen bij de Nederlandse bevolking? Of zou het met de ellende zelf, in ons geval de hoeveelheid en smaak van de voeding, anders gesteld geweest zijn tijdens de bezetting dan het beeld wat er na de oorlog van ontstaan is?

Het antwoord op deze vragen leek achter een mistige horizon verborgen. Gelukkig bestond er voor universitaire medewerkers toen nog de ruimte ongegeneerd jarenlang minitueus onderzoek te doen zonder zich verplicht te voelen jaarlijks een lijst van publikaties over te leggen. Het kostte de beschikbare onderzoekstijd gedurende veertien jaar om het monnikenwerk te verrichten nodig voor het vinden van antwoorden.

de voedingstoestand mei 1940-september 1944

Uitvoerige berekeningen laten zien, dat er gemiddeld per hoofd van de bevolking in de balansjaren 1942/43 en 1943/44 ruim 2700 Kcal. per dag beschikbaar waren. In de voorafgaande jaren lag het niveau nog iets hoger. Weliswaar is dit zo'n 10 procent minder dan in de vooroorlogse jaren, maar omdat ook toen al de Nederlanders een wel-doervoed volk waren, was dit allerminst nadelig. Eerder lag het beschikbare niveau wat dichterbij de door deskundigen gewenste hoeveelheid ofwel de voedingsnorm.

Van het voor menselijk gebruik beschikbare voedsel ging uitgedrukt in calorieën per saldo (uitvoer min invoer) rond 4 procent naar de Wehrmacht en naar Duitsland samen. Van wat er voor de binnenlandse consumptie beschikbaar was, kwam zo'n 22 à 24

WERKT MEDE TOT EEN
JUISTE VERDEELING EN
EEN GOEDE ORDE

WEEST NIET ONREDELIJK
TEGENOVER UW LEVERANCIER
WANNEER HIJ HET DOOR U
VERLANGDE MOMENTEEL
NIET KAN LEVEREN!

M
MOEDERS!

OOK NAAR UW BABY
STREKT DE ZWARTE
HANDEL ZIJN KLAUWEN
UIT EN ONTNEEMT HEM
LEVERTRAAN, ZEEP, ENZ.

procent via de grijze of zwarte markt bij de bevolking, de rest via officiële kanalen, in hoofdzaak verkrijgbaar gesteld op distributiebonnen.

Via de clandestiene markt verschaftte vrijwel iedere burger zich een aanvulling op zijn rantsoen. Daarover gaan de duizenden verhalen die de geïnteresseerde toehoorder in eindeloze varianten te horen krijgt. Met 'hongertochten' had dit niets van doen. De prijzen varieerden naar produkt en de plaats

waar gekocht werd. In de winkel betaalde men zwart heel wat meer dan bij de boer. Deze laatste berekende door de bank genomen het dubbele van de officiële telersprijs voor de meest gangbare produkten als aardappelen, graan en groenten. Zoals ook nu nog rekende hij zich een gedeelte van de handelsmarges toe. Grote winst voor de boer zat er in de clandestiene verkoop van schaarse produkten als vlees, boter, kaas en koolzaadolie. In de zomer van 1944 begonnen de clandestiene prijzen sterk op te lopen, waarschijnlijk doordat de jaarlijks terugkerende bottleneck van de aansluiting van de oude bij de nieuwe oogst samen viel met de nabijkomende krijgsverrichtingen.

Het is dus niet zo dat alleen beter gesitueerde burgers toegang tot de clandestiene markt hadden. Wel lijkt het waarschijnlijk dat dezen hun clandestiene aankopen meer bij de winkelier deden, terwijl mensen met een lager inkomen beter vertrouwd waren met de wegen buiten de reguliere handelskanalen om.

Bij de toewijzing via de overheid werd de arbeidende bevolking bevoordeeld. Extra rantsoenen werden toegekend voor zware en zeer zware arbeid, terwijl het verschaffen van warme maaltijden in bedrijven extra ruimte schiep voor de gezinsleden thuis. Uit in de oorlog in het geheim verricht onderzoek naar de voedselconsumptie per sociale klasse blijkt, dat er van nivellering sprake was. Het hierboven aangegeven gemiddelde per hoofd van de bevolking beschikbare voedsel was dus beter verdeeld dan voor de bezetting met het voedsel het geval was.

Rest er wat de voedingstoestand betreft nog de vraag, of de gunstige situatie met betrekking tot de calorieënvoorziening ook gold voor de aanwezigheid van de overige noodzakelijke nutriënten als eiwitten en vitaminen. Trad er bijvoorbeeld door de sterk verminderde vlees- en eierenconsumptie geen gebrek op aan eiwitten? Uit de berekeningen blijkt, dat ook dit niet het geval is geweest. De toename van de aardappelen-, groente- en melkconsumptie ten koste van een afname van het vet-, vlees- en eierenverbruik heeft ervoor gezorgd, dat alle gewenste voedingsstoffen in voldoende mate in het voedsel aanwezig waren.

Onderzoeksuitkomsten lijken met name strijdig met de ervaringen en beelden welke wij kennen betreffende het in de rij staan voor de winkel, hetgeen op hoge schaarste zou duiden. De werking van het distributiesysteem vereiste, dat er niet meer bonnen aangewezen werden dan er voedsel in de winkel voorradig was. Daar kon de burger op vertrouwen en behoudens incidentele tekortkomingen heeft het systeem ook zo gewerkt. Er bestond dus geen aanleiding

om voor het voedsel op de bon in de rij te gaan staan.

Maar niet alle voedingsmiddelen waren op de bon. Dit betrof met name groenten, aardappelen en vis. Daarvoor golden vaste prijzen. De aanvoer van deze produkten kan wegens weersomstandigheden en jaargetijde sterk fluctueren. Zijn er nu groenten en aardappelen genoeg aanwezig danervoegt een deel van de consumenten zich rechtstreeks bij de producenten om goedkoper uit te zijn. In tijden van schaarste waarin de prijzen op de vrije markt, zoals ook nu nog, omhoog vliegen, haast iedereen zich naar de winkel om voor een vaste, relatief lage prijs te kunnen kopen.

De queuevorming is dus een normaal gevolg van een vast prijzenstelsel zoals tijdens de bezetting het geval was. Het betrof met name de produkten die normaliter zo ruim voorhanden waren dat de distributie op de bon overbodig geacht werd. Vis was overigens een artikel dat onregelmatig in partijen werd aangevoerd, niet geschikt voor landelijke distributie en daarom werd aangeboden in de grote steden, waar de bezetter het meest voor rust- en ordeverstoring vreesde.

De waardering van het voedsel

Geld heb je genoeg of te weinig. Bij voedsel ligt dat heel wat ingewikkelder; ook al heb je genoeg, het kan best zo zijn, dat het je niet smaakt. In het algemeen spelen sociaal-culturele overwegingen een belangrijke rol ten aanzien van onze waardering voor diverse soorten voedsel. Nu zou ik hier kunnen volstaan met een citaat van Stoker in de Volkskrant van 12 augustus 1985 naar aanleiding van het verschijnen van mijn proefschrift: *'Het leven is meer dan calorieën. Al hadden de moffen ons elke dag bonenkoffie met sahn en kuchen gegeven, het had ons niet gesmaakt'*. Helaas vrees ik dat

maar weinig Nederlanders hun smaak tijdens de bezetting door een dergelijke bewonderenswaardige vaderlandslievendheid hebben laten bepalen.

Het is natuurlijk wel zo, dat na de oorlog vrijwel iedereen vond, dat het eten in de oorlog niet smaakte. Daarvoor zijn een aantal redenen aan te voeren. Op de eerste plaats ontbrak de sociale legitimatie om te zeggen dat het anders was. Zo kon men ook niet zeggen: dat men nog nooit zo goed verdiend had, zich nog nimmer zo gezond had gevoeld en dat men vrijwillig voor de Duitsers gewerkt of aan hen geleverd had. De tuinders in het Westland, die niet anders konden dan grotendeels werkeloos zijn of massaal voor Duitsland produceren — wat eenieder wist — verklaarden stevast natuurlijk groenten geleverd te hebben, maar wel nadat men eroverheen 'gepiest' had; een curieuze vorm van legitimatie. Ten tweede zijn de ervaringen tijdens de Hongerwinter sterk teruggeprojecteerd op de voorafgaande bezettingsperiode. En tenslotte was het inderdaad zo dat het voedsel niet meer voldeed aan de vóór de oorlog bestaande gangbare samenstelling en smaak. Dit laatste vordert hier de nodige toelichting.

Een sterk negatief beeld ging uit van het gebrek aan koffie, chocolade en andere snoepwaren. Voor de voedingstoestand had dit geen betekenis, wel voor het ervaren van de leefsituatie. Uit het feit, dat men de uitheemse thee trachtte te vervangen door vaak kwalijke surrogaattabletten in plaats van de rijkelijk aanwezige inheemse theesoorten als vlier-, lindebloesem- en kruidenthee, blijkt maar weer eens hoe belangrijk de culturele factor was.

Zeer gevoelig lag ook de kleur van het brood. Sinds het einde van de negentiende eeuw had het door de burgerij op hoge prijs gestelde witte brood steeds meer veld gewonnen. De noodtoestand eiste een uitmating van het graan tot 85 procent en bijmenging van enig peulvruchten- en aardappelmeel.

Bij de recepten in dit kookboek gaat de schrijver er nog van uit dat alles op een of andere manier wel te krijgen is. Maar voor de veiligheid maakt mevrouw Lotgering-Hillebrand, ook na WO II nog actief met recepten op de radio, haar verontschuldigen 'voor alle tekortkomingen die nog zullen blijken'. Een omineus geluid in 1940!

De Hooikist, in nieuwen vorm, in oude eer hersteld.

Ick Spaer
en
maeck Gaer

Hygiënische Hooikist
„Het Spaarvarken“

Ned. Octrooi No. 45659

N.V. Zagerij en Kistenfabriek
F. L. HOFMAN
Amsterdam — Houthaven

GOEDGEKEURD door de
NED. VER. v. HUISVROUWEN

Ondanks de uitvoerig genomen bakproeven, welke een redelijke smaak en kwaliteit uitwezen, kon het brood niet de gewenste goedkeuring van het publiek wegdragen. Ter illustratie: het huidige volkorenbrood (100 procent uitmaling) ligt een stuk verder af van de gewenste kleur van het witte brood dan het toenmalige oorlogsbrood, terwijl ze wat klefheid betreft weinig voor elkaar onder zullen doen.

roomd was. Heden ten dage kopen wij geheel vrijwillig, wat in de oorlogstijd de overheid te drinken gaf. Ook de groenteconsumptie nam toe tot — ongeveer — 270 gram per dag.

12. Boonenpasta.

200 gram boonenpuree (van 1 ons ongekookte boonen ge maakt), $\frac{1}{2}$ dl water of melk of boonenkooknat, 10 gram boter, 1 eetlepel zeer fijn gesneden groene kruiden (peterselle, seldij, kervel enz. ev. wat geraspte ui), aroma en zout, 1 theelepel aardappelmeel.

Zeef de boonenpuree door een fijne zeef, zodat er geen stukjes meer in zijn te vinden. Verdun ze met de vloeistof, waarin wat zout, aroma enz. is opgelost. Bind de pasta, indien noodig met wat aardappelmeel en klof er de boter door. Meng de smeerbare pasta, als ze koud is, met de groene kruiden en gebruik daarvan zooveel mogelijk. Maak de pasta ten slotte op smaak af en gebruik ze in plaats van boter. De vele groene kruiden geven extra waarde aan dit smeersel.

Waar de meeste mensen hun verbruik zagen teruglopen was in de vlees-, eieren- en vetsector. Dit gold wat vlees en roomboter betreft niet of nauwelijks voor hen die deze produkten vóór de bezetting ook spaarzaam aangekocht hadden. Zij maakten de verstrekte bonnen voor deze produkten vaak te gelde. Gezien de hoge prijzen welke op de zwarte markt voor deze levensmiddelen geboden werden, werd het tekort wel als ernstig ervaren door waarschijnlijk een meerderheid van de Nederlandse bevolking. Aan vlees was gemiddeld zo'n 45 gram per dag per persoon beschikbaar, maar de verdeling is beslist niet gelijkmatig over de bevolking geweest. Gedistribueerd werd overigens zo'n 35 gram per persoon per dag, wat meer is dan de armen zich voor de oorlog konden permitteren.

Suiker werd in redelijke hoeveelheden beschikbaar gesteld. Er zijn mij weinig opvallende klachten bekend.

Thee van appelschillen.

Schil appels voor appelmoes e.d., na ze met een schoone doek te hebben afgewreven, en droog de schillen in de zon of in een lauwen oven, waarvan de deur moet blijven openstaan. Berg de gedroogde schillen in dunne zakjes op een droge en lichte plaats op.

Neem voor het zetten van de thee een handvol gedroogde schillen en zet ze met $\frac{3}{4}$ liter water en een snuifje kaneel op een zeer zacht vuur.

Laat de thee 5 minuten zachtjes koken en zeef daarna de vloeistof. Breng de appelthee daarna nogmaals aan de kook, los er 50 gram suiker in op en giet ze in de theekopjes. Voeg er later naar smaak nog wat suiker (of zoetstof) bij en een paar druppels citroensap.

Minder problemen leverde het feit op dat het menu in belangrijke mate uit aardappelen bestond. Dat was voordien zeker voor de mensen met een kleine beurs ook zo. De gemiddeld geconsumeerde hoeveelheid liep op tot boven de 800 gram per persoon (klein en groot) per dag. Het probleem van de aardappelconsumptie school in het tekort aan vette jus en bakvet of olie. Door een enorme expansie van de koolzaadproduktie trachtte de overheid bewust in dit 'psychologische' tekort te voorzien, hetgeen onvoldoende lukte.

De op de rantsoenbonnen beschikbaar gestelde peulvruchten (bonen en erwten) werden bij lange na niet door het publiek afgehaald. Ook hierbij speelt de culturele factor een belangrijke rol. Gelijksortige klachten treft men bij de stedelijke en landelijke overheden aan tijdens de Napoleontische oorlogen en in de Eerste Wereldoorlog. Ondanks het feit dat er weinig volwaardiger voedsel bestaat dan peulvruchten, wil de Nederlander deze maar moeilijk in grotere hoeveelheden in zijn voedselpakket opnemen, tenzij er rijkelijk spek en varkenspoten aan toegevoegd kunnen worden. Juist deze artikelen ontbraken. Wederom psychologisch gesproken een groot probleem.

Het gebruik van consumptiemelkprodukten als volle, gestandaardiseerde en ondermelk nam toe tot zo'n 0,7 liter per dag. Het vooroorlogse geknoei met afromen en water toevoegen werd sterk teruggedrongen, zonet geheel uitgebannen. Toch smaakte de melk weeg, omdat de officieel gedistribueerde melk geheel of gedeeltelijk ont-

Alles bij elkaar genomen is het met de waardering van het voedsel aanzienlijk minder goed gesteld dan met de zakelijk beschouwde voedingstoestand. Dit neemt niet weg dat tijdens de bezettingstijd de voedselgewoonten in Nederland, voorzover ik het nu kan zien, ingrijpend en voor een deel blijvend

kleio

nummer 3/88
pagina's 6 en 7

zijn gewijzigd. Zowel de feitelijk beschikbare levensmiddelen bij de niet-boerenbevolking als de toen gestarte voorlichtingscampagnes zijn hier debet aan of, beter gezegd, bevorderlijk voor geweest. In de voorlichting werden de huisvrouwen er op gewezen, hoe zij met de beschikbare levensmiddelen even volwaardige en smakelijke maaltijden konden maken als voorheen en nog goedkoper ook. Zo werd grote aandacht geschonken aan het rauw eten van groente, het verkorten van de traditioneel lange kook- en baktijden en het maken van smakelijke, weinig vlees bevattende, maar wel zeer gevarieerde gerechten.

Koffie sparen.

Koffie, die in den koffiefilter is gebruikt om er op gewone wijze koffie-extract van te maken, kan op de volgende wijze opnieuw worden gebruikt.

Stort de gebruikte, vochtige koffie uit op een stuk schoon papier en laat ze drogen.

Maak de gedroogde koffie nog eens tot ze héél fijn is. Weeg de koffie. Voeg bij elke 75 gram gedroogde koffie, 25 gram verse, eveneens zeer fijn gemalen koffie, 5 gram gebrande suikerpoeder of koffiestroop en een klein beetje zout. Doe dit mengsel in een koekepan en laat het door en door warm worden. Roer het intusschen om.

Maak van deze koffie in den koffiefilter op de gewone wijze opnieuw koffie-extract.

75 gram gedroogde koffie, 25 gram verse koffie, 5 gram gebrande suikerpoeder, en wat zout levert met ± 4 dl kokend water ongeveer $3\frac{1}{2}$ dl zeer goed koffie-extract.

Dit recept spaart $\frac{1}{3}$ van het normale koffie verbruik.

Voeding en volksgezondheid

Gelukkig lijkt ons lichaam meer te reageren op de feitelijke dan op de gewenste voedings-toestand. Bestudering van de volksgezondheid in de periode mei 1940—september 1944 laat een aantal opvallende verschijnselen zien. Merkwaardig is dat er met het op de bon gaan van de meeste levensmiddelen rond 1941 een gemiddelde vermindering van het lichaamsgewicht optrad welke vervolgens weer voor een deel ongedaan gemaakt werd. Het lichaamsgewicht stabiliseerde zich opnieuw even onder het vroegere niveau. Kennelijk is hier sprake geweest van een psychisch gewenningsproces aan een nieuwe samenstelling van het voedsel.

Ziekten als gevolg van een voedingstekort (deficiëntieziekten) kwamen nauwelijks voor en zeker niet meer dan voor de oorlog. Een negatieve uitzondering vormt het voorkomen van honger-oedeem in gevangenen; een positieve: de afname van het beperkte aantal gevallen van rachitis en bloedarmoede bij kinderen. Een aantal ziekten welke met de samenstelling, aard en hoeveelheid van de voeding te maken hebben, nam sterk af. Dit betrof met name: maagzweren, blindedarmontsteking, nier-, ureter- en blaasstenen, suikerziekte, trombose en zwangerschapsziekten (inclusief doodgeborenen). De hart- en vaatziekten

lijken positief te reageren op het veranderde voedsel, negatief op de perioden van verhoogde spanning aan het begin en einde van de oorlog. Ook het aantal kankergevallen nam af, hoewel er een aanvankelijke stijging van het aantal 'geconstateerde' gevallen aan het maagdarmkanaal plaatsvond door een verhoogde peristaltiek in verband met het vezelrijke voedsel. Dit laatste veroorzaakte overigens een aanzienlijk betere stoelgang en ... patiënten die bij de huisartsen over flatulentie (winderigheid) kwamen klagen.

Tegenover dit overwegend gunstige beeld staat een enorme stijging van het aantal besmettelijke- en infectieziekten. De cijfers geven weliswaar een overtrokken beeld te zien, omdat veel artsen een doktersattest uitschreven om bijvoorbeeld iemand de arbeidsinzet te laten ontlopen. Toch blijft de stijging formidabel. Er zijn echter tal van redenen aan te geven welke doen vermoeden, dat deze stijging niets met de aard en hoeveelheid van het voedsel te maken heeft. Vervuiling wegens zeepgebrek, toenevende contacten onder de bevolking door evacuatie, onderduiken, bijeenhokken wegens brandstofgebrek en een zekere lichtvoetigheid in de menselijke omgang en een vaak onvoldoende voedselhygiëne stuwden het aantal gevallen van difterie, schurft, dysenterie, tuberculose, roodvonk en geslachtsziekten omhoog. Ook de zuigelingensterfte keerde naar een lang gepasseerd niveau terug. De psychische belasting, koude, gebrek aan voldoende beschutting en een toenemend energieverbruik verhoogden de vatbaarheid. De weerstand lijkt echter allerm minst gebroken, gezien het feit dat de sterfte per 100 ziektegevallen (de letaliteit) allerm minst de neiging vertoonde toe te nemen.

In de bovenstaande opsomming van oorzaken komt dus wel het gebrek aan voedselhygiëne voor. Dat had inderdaad — zijdelings — te maken met de schaarste aan bepaalde gezochte voedings- en genotmiddelen. Een groot gevaar voor de volksgezondheid school in het clandestien slachten, omdat dit regelmatig in een daartoe ongeschikte ruimte plaatsvond. Met name in sommige kelders was het onvoorstelbaar smerig. Verder vond er illegale verkoop plaats van kadavervlees. Met botulisme besmette ham eiste in Hees bij Nijmegen bijvoorbeeld het leven van een negental feestgangers op. Verder traden er ziekten op als gevolg van het gebruik van smerige surrogaten en het roken van onvakkundig bereide eigen-teelt-tabak.

De Hongerwinter

In de periode na het begin van de spoorwegstaking eind september 1944 tot enkele weken na de bevrijding op 5 mei 1945 is het met de voedselsituatie in een gedeelte van Nederland volstrekt anders gesteld. Het betreft hier West-Nederland, te weten de beide Hollanden en een groot deel van de provincie Utrecht. In de rest van het land ging de distributie zo goed en zo kwaad de kriegs-voorzieningen het toelieten door, terwijl het aanwezige overschot aan voedsel er garant voor stond, dat er niet lange tijd honger geleden hoefde te worden. Dat neemt niet weg, dat de bestuurlijke chaos rond de bevrijding voor stadsgebieden als bijvoorbeeld Eindhoven en Heerlen tot een plotseling voedseltekort kon leiden.

Honger werd er geleden in het genoemde westelijke deel. Dit was een gevolg van het feit dat de spoorwegstaking bulkvervoer over land onmogelijk maakte, terwijl het scheepvaartverkeer van Duitse zijde als reactie op de staking zes weken lang werd geblokkeerd en vervolgens vanaf eind december tot half februari door de strenge vorst onmogelijk was.

Wegens de uitzonderlijkheid van de situatie beperken we ons hier tot de voeding in het hongergebied, waar de helft van de ruim 9 miljoen tellende Nederlandse bevolking woonde.

De voedingstoestand, in casu de gemiddeld per hoofd beschikbare hoeveelheid, is onbekend en valt niet met enig berekeningsmodel te benaderen. Daardoor zijn volstrekt onvoldoende gegevens aanwezig. Geredeneerd vanuit de gezondheidstoestand bij de bevrijding en een beperkt aantal mij bekende gegevens, vermoed ik dat gemiddeld zo ongeveer 1600 Kcal per persoon per dag aanwezig zijn geweest vanaf de tweede helft van december tot enige dagen na de bevrijding. Hiervan kwam ongeveer de helft via de nog bestaande distributiekanaalen, bonnen en centrale keukens.

Het distributiestelsel functioneerde dus nog maar zeer gebrekkig als gevolg van een te grote schaarste. Deze leidde aan de zijde van de producenten op grote schaal tot corruptie, terwijl de consument gedwongen werd tot harde concurrentie met zijn medelotgenoten inzake de voedselverwerving. Een extra nadeel was, dat dit tot enorm energieverlies leidde met wederom grote risico's voor de gezondheid.

Wat de samenstelling van het voedselpakket betreft, traden er grote wijzigingen op met de voorafgaande periode. Op de eerste plaats ging de grote mate van uniformiteit verloren. De aanvulling van het gedistribueerde geschiedde naar wat bij toeval voorhanden was. Groenten waren aanwezig wegens het wegvallen van de export. Helaas leverden deze maar weinig energie op. Toch mag mijns inziens de betekenis hiervan voor de volksgezondheid niet onderschat worden. Verder bracht het agrarisch karakter van het gebied mee, dat er nog wel een relatief grote hoeveelheid melk en enig rundvlees beschikbaar was. De rundveestapel is volledig intact gebleven. In april 1945 was het besluit al genomen met de afslacht te beginnen, als rond 1 mei het laatste broodrantsoen zou zijn aangewezen. Het is er door de hulpverlening van buiten af rond de bevrijding niet meer van gekomen.

Van de overige belangrijke voedingsmiddelen, te weten graan, aardappelen en peulvruchten, was er veel te weinig, zodat ondanks de vele hongertochten met name de pure energievoorziening in het geding kwam. Deze tekorten werden voor een deel gecompenseerd door het nuttigen van voorheen ongebruikelijke voedingsstoffen. Hierbij speelden de niet-industrieel verwerkte suikerbieten de belangrijkste rol. Deze werden in grote hoeveelheden in de gaarkeu-

kenvoeding aangewend, gedistribueerd en particulier verworven. Het produkt vereiste nogal enige bewerking alvorens het voor menselijke consumptie geschikt was. Bloembollen waren er eenvoudigweg te weinig om collectief een belangrijke rol gespeeld te kunnen hebben. Ook hiervan viel, zoals een Amerikaans onderzoekster heeft uitgeprobeerd wel iets eetbaars te maken.

Over de waardering valt niet veel meer te zeggen, dan dat de culturele factor in grote mate uitgeschakeld was. Op een aantal punten lijkt deze voortgeleefd te hebben. Zo werden er bij mijn weten geen honden en katten geconsumeerd. Het slachten van honden, wat wel bij de autoriteiten ter sprake is gekomen, werd door de bezetter op medische gronden (trichine-besmetting) afgewezen en omdat het aanleiding zou geven tot stemmingmakerij van geallieerde zijde.

Dat het gratis uitgedeelde wittebrood, gebakken van de bloem welke door het Internationale Rode Kruis beschikbaar werd gesteld en werd aangevoerd via Delfzijl, smaakte als hemels gebak, valt niet te betwijfelen. De betekenis van deze verstrekking moet dan ook met name als een psychologisch succes gezien worden. Qua hoeveelheid was het een druppel op een gloeiende plaat en in de provincie Groningen, waar door de aanvoer geschiedde, lag natuurlijk ook een massa Nederlands graan op verschepping te wachten. Een bijkomend voordeel was wel, dat de grondstof reeds gemalen was, want ook dat leverde wegens het energiegebrek grote problemen op.

Ook de betekenis van airdroppings, welke op zondag 29 april begonnen, was in hoofdzaak van psychologische aard. Naast het effect dat zij de populariteit van de geallieerden decennia lang verzekerd hebben, zullen sommigen net enige dagen langer de

moed behouden hebben om verder te leven. Het afgeworpen voedsel kon wegens de aard en verpakking met moeite pas enige weken later in distributie gebracht worden. De hulp welke van doorslaggevende betekenis was, kwam over de weg vanuit Zuid-Nederland.

Het effect van de Hongerwinter

Uit deze twee gevallen waarin de psychologische betekenis van de aanwezigheid van voedsel veel groter geweest is dan het effect op de feitelijke voedingstoestand, blijkt hoezeer de beeldvorming inzake voeding door het psychisch ervaren bepaald wordt.

Dat het tekort aan voeding zijn weerslag moest vinden op de volksgezondheid is duidelijk. Toch zijn de geconstateerde effecten geenszins overeenkomstig met wat te verwachten was en wat de bevrijders dachten aan te treffen. Er zijn geen epidemieën

uitgebroken zoals bij een hongersnood normaal het geval is. De gebruikelijke deficiëntieziekten als nachtblindheid, rachitis en beriberi kwamen nauwelijks voor. Wat wel op grote schaal geconstateerd werd, waren de ziekten die wijzen op gebrek aan energie en bouwstoffen, zoals oedeem, cachexie (algehele zwakte en aantasting van de spieren), oververmoeidheid en geprikeldheid. Eenvoudig gedoseerde toediening van vast voedsel en rust was voldoende om een snelle genezing te bewerkstelligen. De door de medical teams meegebrachte infuusvloeistoffen bleven vrijwel geheel ongebruikt. Oedeem was veruit de meest geconstateerde ziekte. Ongeveer 4,5 à 5 procent van de bevolking in West-Nederland leed eraan. De meeste patiënten bleven echter normaal op de been.

Het sterftecijfer was gezien de duur en omvang van de hongersnood laag. Het past bij het niveau wat in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw normaal was. In 1918 lag het sterftecijfer in Nederland zelfs

net iets hoger. De meerdere sterfte van ruim 16.000 personen boven het niveau in het voorafgaande jaar, betrof typisch oudere personen en wel van het mannelijk geslacht en zuigelingen. Gezien de terugval van de sterfte onder het normale niveau in de periode vanaf de tweede helft 1945 tot in 1947, kunnen we demografisch beschouwd stellen, dat in de meeste gevallen van een enigermate vervroegd overlijden sprake is geweest. Dit maakt duidelijk dat de extra sterfte met name die personen trof die het aan levenskracht ontbrak en onvoldoende steun vonden bij hun naasten om de strijd om het bestaan voort te zetten.

Wat de zuigelingensterfte betreft zijn er een aantal vreemde zaken aan de hand. De extra sterfte vond in heel Nederland plaats en was het hoogst in de maanden juni, juli en augustus na de bevrijding. Er bestaat dus weinig of geen relatie met de hongerwinter, maar wel met de algemeen hygiënische toestand zoals deze in Nederland na vijf oorlogsjaren heerste. Op dit terrein is er van een terugval sprake naar 19e-eeuwse toestanden met hoge pieken van zuigelingensterfte in de warme perioden (de hondsdagen).

Zou men, zoals wel gebeurd is, willen pogingen het destijds vastgestelde aantal hongersnoodslachtoffers van 16.000 op te voeren naar boven de 20.000, dan dient tevens te worden vastgesteld, dat minder dan de helft hiervan typische honger- en/of koude-slachtoffers geweest zijn. Voor het volksbestaan als geheel was de landelijke extra sterfte van ruim 10.000 zuigelingen boven het niveau van 1939 van veel groter gewicht.

De wetenschappelijk te stellen vraag, is dus niet zozeer, 'waarom er slachtoffers vielen?', maar 'waarom het er gezien de situatie zo weinig zijn?'.

Verklaringen hiervoor lijken mij onder andere te vinden in: de puike gezondheid van de bevolking aan het begin van de hongerwinter, de voorafgaande gewinning aan ruwer c.q. vezelrijker voedsel, de rijkelijke aanwezigheid van groenten en mogelijk, voedingstechnisch gesproken, aan het verlaagde basaal metabolisme (basisgrondstofwisseling).

Over het aanpassingsvermogen (adaptie) van mensen aan het bestaan van voedseltekorten is onvoldoende bekend, zodat over dit laatste met zekerheid niet veel te zeggen valt. Dat er geen besmettelijke ziekten optraden, kan een gevolg geweest zijn van het feit dat de bevolking in de voorafgaande oorlogsjaren een zekere resistentie had opgebouwd en er door de isolatie van het hongergebied geen nieuwe virulente ziekteverwekkers van buiten konden binnendringen, zoals in 1918 met de Spaanse griep het geval was.

G.W. Kernkamp en het onderwijs in de historie

Leen Dorsman

Het is met roem, zoals met veel dingen, oneerlijk gesteld. Het zijn niet altijd de besten en de grootsten die herinnerd blijven. Zo zijn vaak de toevallige omstandigheden daarvoor beslissend en niet slechts de prestatie. Dit geldt temeer voor hen die uitblonden in iets dat niet vastgelegd kon worden. Van de achttiende eeuwse Jan Punt weten we dat hij een groot toneelspeler moet zijn geweest, maar we kunnen het niet meer beoordelen en zijn roem blijft beperkt. Hetzelfde lot als toneelspelers en beroemde operazangers treft ook goede docenten, G.W. Kernkamp bijvoorbeeld.

De auteur van dit artikel in de serie over bekende Nederlandse historici en het onderwijs is verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de RU Utrecht.

G.W. Kernkamp

LITERATUUR

J. Huizinga, Herdenking van G.W. Kernkamp, in: *Verzamelde Werken* (Haarlem, 1950), deel IV, 548-558.

P.B.M. Blaas, *Historicus tussen wetenschap en journalistiek: G.W. Kernkamp* (Rotterdam, 1983).

De Utrechtse historicus G.W. Kernkamp (1864–1943) was een fameus docent. Bij zijn benoeming tot hoogleraar aan de universiteiten van Amsterdam (1901) en Utrecht (1903) speelde bij de keuze zijn gave tot doceren mede een rol. En wanneer de Amsterdamse studenten in 1903 enige kritiek hebben op de wel erg snelle wisseling van leerstoel, dan moeten zij toch ook toegeven dat men *'niet anders dan vol lof en bewondering (kan) zijn voor prof. Kernkamp's colleges. 't Geen deze vooral zoo aantrekkelijk maakte was de boeiende voordracht: niet in dorre opsomming der feiten doch in prettigen verhaaltrant werd de historie behandeld en vaak ontlokte een tinteling van humor den toehoorders een lach'*.¹

Bij het afscheid van de universiteit in 1935 verwoordde de in meerdere opzichten aan hem verwante C.D.J. Brandt het als volgt: *'Professor Kernkamp was in de volste zin des woords een hoog-leraar'*.²

En nu nog zijn er oud-leerlingen die zich levendig de colleges over de gebeurtenissen rond 1650 en het Napoleon-college uit de late jaren twintig kunnen herinneren. Dat waren colleges waar studenten op tijd moesten komen wilden zij nog een zitplaats bemachtigen.

Maar het uitblinken in iets zo weinig bekijvends als het doceren is niet alléén de reden voor het feit dat Kernkamp lange tijd min of meer vergeten is. Hij was er de man niet naar om 'school' te maken, al zijn er onder

zijn leiding 35 promoties tot stand gekomen. Hij had niet de neiging om zich zo te profileren als bijvoorbeeld zijn opvolger in Utrecht, P. Geyl, dat had. Daardoor is hij altijd min of meer in diens schaduw blijven staan.

Een andere oorzaak voor zijn relatieve onbekendheid, vergeleken met generatiegenoten als Huizinga en Colenbrander is dat Kernkamps werk verspreid is over tijdschriften die nauwelijks meer bekend zijn. In korte stukken, meer dan in dikke boeken lag zijn plezier: *'... werken van langen adem vervelen mij, maar historische schetsen en studiën, nu eens over dit, dan over dat, zooiets is in overeenstemming met mijn aard'*.³

De publicist en de historicus

Toch heeft Kernkamp een rijk en veelzijdig oeuvre achtergelaten, dat inclusief het journalistieke werk ruim achthonderd nummers telt, waaronder wel degelijk enkele werken 'van langen adem'.

Het bekendst zijn gebleven de *Geschiedenis van de Utrechtse Universiteit*, ter gelegenheid van het derde eeuwfeest in 1936, het boek over prins *Willem II* uit 1943 (herdrukt in 1977) en de bundel verzamelde opstellen uit 1931 onder de titel *Van Menschen en Tijden*. De bedoeling was daarvan meerdere delen uit te geven, maar het is uiteindelijk bij één gebleven. Met zijn opvolger in Amsterdam, Hajo Brugmans,

schreef Kernkamp een *Algemeene Geschiedenis* (4 delen; 1902–1908, herdrukt in 1927).

In deze werken ligt naar mijn mening niet de werkelijke, blijvende betekenis van Kernkamp als historicus. Om achter die betekenis te komen moeten we terug naar zijn proefschrift dat hij onder leiding van J.A. Wijnne in Utrecht schreef en daar in 1890 verdedigde. Onder de titel *De Sleutels van de Sont* beschreef hij de rol van de Hollandse koopvaardij in de Deens-Zweedse oorlog van 1643–1645. Het betrof een weliswaar geprezen, maar traditionele behandeling van een stuk politieke geschiedenis. Door de tekst heen en in de bijlagen zijn echter signalen te vinden die op iets nieuws duiden. Zo vinden we achterin het boek een statistiek van de scheepvaart en handel van de Republiek op de Oostzee in het jaar 1645. Daarbij wordt aangegeven waar de schepen vandaan komen, waar ze naar toe gaan, wat hun lading is. Hiermee zet Kernkamp een eerste stap naar een onderwerp dat hem later nog vaker zal bezighouden en waarin hij anderen zal stimuleren: dat van economische geschiedenis (al blijft dat in zijn eigen werk voornamelijk handelsge-

betrekking op het reilen en zeilen van de Amsterdamse stadsregering in het Eerste Stadhouderloze Tijdperk. De bloeitijd van de Republiek heeft altijd Kernkamps bijzondere aandacht gehad, waarvan tal van artikelen en bronnenuitgaven getuigen. Hij kende deze periode zo goed dan men van hem een boek over Jan de Witt verwachtte, hetgeen er nooit van gekomen is.

Toen Kernkamp in 1901 tot hoogleraar in Amsterdam werd benoemd als opvolger van H.C. Rogge, veroorzaakte hij nogal wat opschudding toen hij, daartoe min of meer uitgedaagd door de socialisten, een inaugurele rede hield *'Over de materialistische opvatting van de geschiedenis'*.

Kernkamp, die zelf politiek gezien uitgesproken 'links' was en aan de zijde van de radicaal-liberalen stond, wees in zijn rede het historisch materialisme af, maar erkende wel het belang van economische factoren. Hij stelde tevens dat de zogenaamde burgerlijke geschiedschrijvers meer economische factoren in hun werk betrokken dan de socialisten wel dachten. Tenslotte daagde hij de aanhangers van het historisch materialisme uit zich niet alleen om de theorie te bekommeren, maar praktisch werk af te leveren.

Eén van de eerste serieuze proeven van een historisch-materialistische benadering werd geleverd door Kernkamps eerste promovendus, W. van Ravesteyn, met een boek over de economische ontwikkeling van Amsterdam in de zestiende eeuw.

De opmerkingen over burgerlijke geschiedschrijvers en economische factoren had Kernkamp al gemaakt in een boekje *Over Robert Fruin* (1901), waarmee hij blijk gaf van een historiografische belangstelling die hem zijn leven lang bij zou blijven. *'Van Wagenaar tot Fruin'* heette dan ook zijn inaugurele rede in Utrecht in 1903. Samen met een schitterend opstel over *Bakhuizen van den Brink als historicus* (1907) en opstellen over Henri Pirenne en de Utrechtse archivaris en vriend Sam. Muller Fzn. werd deze rede gepubliceerd in het al eerder vermelde *Van Menschen en Tijden*.

De veelbelovende en veelzijdige jonge hoogleraar leek alles mee te hebben voor een glanzende carrière. Door teveel hooi op zijn vork te nemen en door privé-omstandigheden vervreemde hij van het historisch wereldje en kwam er van het van hem verwachte vernieuwende grote onderzoek niet veel terecht. Dat wil overigens niet zeggen dat hij op zijn vijfenveertigste jaar niet terug kon kijken op een produktie waarop de gemiddelde historicus alleen maar jaloers kan zijn. Maar er vond een heroriëntatie plaats.

Steeds meer gaf hij toe aan een belangstelling die hij al sinds zijn jonge jaren koesterde: de journalistiek. In 1895 was hij al mederedacteur geweest van het als bijlage van

het dagblad *De Amsterdammer* verschijnende *Zondagsblad* en sinds 1902 redactiesecretaris van het vrijzinnig-democratische tijdschrift *Vragen des Tijds*, wat hij tot 1930 zou blijven. Zo kon hij ook wat meer kwijt van zijn gedachten over actuele kwesties: een vorm van contemporaine geschiedenis. In 1915 werd hij ook vaste medewerker van het weekblad *De Amsterdammer*, waarin hij het 'Buitenlandsch Overzicht' voor zijn rekening nam. De Eerste Wereldoorlog bleef hij ook volgen in de *Vragen des Tijds*, commentaren die in 1919 werden gebundeld in twee delen *De Europeesche Oorlog*.

Tenslotte leidden deze journalistieke activiteiten ertoe dat hij eind 1919 tot opvolger werd benoemd van J.A. van Hamel, de hoofdredacteur van *De Amsterdammer* (sinds 1925 officieel: *De Groene Amsterdammer*). Die functie bleef hij uitoefenen tot en met 1928, waarbij hij iedere week een hoofdredactioneel commentaar leverde.

Kernkamp als scholier

Gerhard Wilhelm (Willem) Kernkamp werd geboren in 1864 te Hoorn. Zijn vader was uit Duitsland afkomstig, zijn moeder uit Alkmaar. De afkomst van zijn vader heeft een levenslange bijzondere verhouding met Duitsland ten gevolge gehad, een verhouding die met name in en vlak na de Eerste Wereldoorlog zeer ambivalent was (zijn pro-geallieerde journalistieke commentaren veroorzaakten in het overwegend pro-Duitse Nederland af en toe enige opschudding).

In Hoorn doorliep Kernkamp de lagere school en was hij een jaar op de HBS, waar op dat moment slechts een driejarige afdeling was. Dat en het feit dat de HBS pas sinds 1917 toegang tot de universiteit gaf (en ook toen nog maar alleen voor de exacte vakken), zijn vermoedelijk de oorzaken geweest van het verlaten van de school. Hoewel het dichtstbijzijnde gymnasium in Alkmaar was, werd toch gekozen voor Haarlem omdat een zus van Kernkamp daar de Kweekschool volgde en omdat hij daar bij familie in de kost kon.

Uit deze Haarlemse tijd is een dagboekje van de gymnasiast Kernkamp bewaard gebleven, waaruit we zijn belangstelling kunnen opmaken. Opvallend is, wanneer we een vergelijking maken met een scholier van nu, de geringere emotionele maar een des te grotere intellectuele rijpheid. Welke scholier van vandaag leest nog historische werken? Kernkamp werkte de wereldgeschiedenis van Streckfuss door, een uit het Duits vertaald werk, waaruit menig geschiedensleraar decennia lang zijn spannende verhalen zou putten, en Wijnne's *Vaderlandsche Geschiedenis*. Daartussendoor vond hij dan bijvoorbeeld nog tijd om in één week *Minna von Barnhelm* en *Emilia Galotti* van

schiedenis). Hij is daarmee één van de pioniers in Nederland wat men in die tijd nog vaak met een Duitse term aanduidt als 'Wirtschaftsgeschichte'.

De economische geschiedenis gaat samen met sociale geschiedenis, waarvan ook al in het proefschrift de eerste aanzetten te vinden zijn. Het bevat namelijk veel informatie over de samenstelling van de Amsterdamse regentenelite, een aandachtsgebied dat weer opgepakt wordt in de veelgeprezen uitgave van de papieren van *Hans Bontemantel* in 1897. Deze papieren hebben

G.W. Kernkamp tijdens zijn rectoraat, 1918/1919.

Lessing te lezen. Drie auteurs zijn eveneens van belang voor de, overigens steeds naar Hoorn terugverlangende, scholier, auteurs die nooit meer van zijn zijde wijken: Heinrich Heine, Conrad Busken Huet en Robert Fruin. Als verjaardagscadeau krijgt hij bijvoorbeeld Fruins *Tien jaaren uit den Tachtigjarigen Oorlog*.

Hoewel Kernkamps interesse heel sterk op de geschiedenis gericht is, is het nog geen uitgemaakte zaak wat hem het meeste trekt: van zijn spaargeld koopt hij ook de literatuurgeschiedenissen van Jan ten Brink, W. Doorenbos en van Simon Gorter. De belangstelling voor letterkunde werd hem mede ingegeven door het inspirerende onderwijs van ondermeer de latere Utrechtse en Leidse hoogleraar Nederlandse Letterkunde Gerrit Kalff. Een andere bron van inspiratie was de leraar Engels Isaac Esser, beter bekend als de dichter Soera Rana. Een derde figuur van groot belang was J.H. Gallée, eveneens leraar Nederlands en later hoogleraar vergelijkende indo-germaanse taalwetenschappen in Utrecht. Deze laatste had 'eene hartelijke belangstelling' voor de jonge Kernkamp en hij was het ook die hem in 1881 naar Utrecht haalde om daar het laatste jaar van het gymnasium te volgen.⁴ Die overstap leverde geen problemen op en moeiteloos werd de gymnasiumtijd afgesloten. In de lerarenvergadering werd beslist dat bij het afscheid van de school in juli 'eene oratie zal worden gehouden (...) in eene der vreemde nieuwe talen door Kernkamp, liefst over een historisch onderwerp'.⁵

Tijdens deze plechtigheid werden ook traditioneel de prijzen uitgereikt: Kernkamp

ontving er twee, voor nieuwe talen en voor Nederlands. De 'oratie' werd in het Frans gehouden. Het onderwerp was het halssnoer van Marie-Antoinette.

Later beschreef hij hoe dat alles in zijn werk was gegaan (en op dat moment in Utrecht nog ging).⁶ De plechtigheid heette 'promotie' en was het officiële afscheid van de middelbare school. Zoals gezegd vond daarbij ook de uitreiking plaats van prijzen voor leerlingen die zich onderscheiden hadden. De plaats van handeling was de Pieterskerk. De rector beklom bij deze gelegenheid de kansel en sprak de leerlingen en hun ouders toe. De gelauwerden dienden op hun beurt weer de leraren en het college van curatoren van de school te bedanken en afscheid te nemen van 'hunne kameraaden'. Dat alles verliep niet zonder gevoel voor decorum, daar buiten een rijtuig in 18e eeuwse stijl met palfreniers (eveneens leerlingen van de school om de kosten te drukken) wachtte, waarin na afloop de rector met de rede-naars plaatsnamen.

Ofschoon het examen Kernkamp niet voor moeilijkheden had gesteld, vond hij later echter dat het examen, en op z'n minst de gecommiteerden, diende te worden afgeschaft. De aanwezigheid van gecommiteerden vond hij overbodig. Zij voegden naast een extra element van onbehaaglijkheid niets toe aan de kwaliteit van het examen. Daarbij was dit fenomeen natuurlijk ook een miskennen van de eigen verantwoordelijkheid van de docenten. Het eindexamen zelf garandeert niet dat het onderwijs ook goed is geweest. En om een oordeel te geven over een leerling achtte hij het examen een nut-

Stedelijk Gymnasium te Utrecht.

UITNOODIGING

TOT DE

PUBLIEKE PRIJSUITDEELING

op Zaterdag 8 Juli 1882,

des namiddags te halftwee,

IN DE

PIETERSKERK.

De tot de Universiteit bevorderde leerlingen

A. H. DU MOSCH, G. W. KERNKAMP EN CH. WELLEMAN
zullen met eene korte redevoering van het Gymnasium afscheid nemen.

kleio

teloos instrument. Immers, geschiktheid voor verdere studie diende over een langere periode gemeten te worden.⁷

Een goede docent

De studie in de Letteren moet de student Kernkamp vervolgens ook gemakkelijk zijn afgegaan. Want hoewel hij als corpslid ondermeer actief is in de functie van praeses van het Utrechtsch Studenten Tooneel, ab actis van het gezelschap Bellamy 'voor uiterlijke welsprekendheid' en redacteur van een literair studentenblad, ziet hij kans om nog voor zijn afstuderen benoemd te worden tot leraar aan het Stedelijk Gymnasium: in de geschiedenis. Het is een tijdelijke betrekking die in 1886 ingaat. Twee jaar later volgt zijn vaste benoeming en na zijn promotie wordt zijn taak uitgebreid met het vak aardrijkskunde, een toen gebruikelijke combinatie.

Het onderwijs ging in het begin wat stroef, maar gaandeweg wist Kernkamp de reputatie op te bouwen een goed docent te zijn. Toen in 1893 door de benoeming van zijn collega F.J.L. Krämer tot hoogleraar in de geschiedenis te Utrecht een aantal uren vrijkwam aan de meisjes-HBS kwam Kernkamp, zij het niet van harte, op de eerste plaats van de voordracht van de directrice omdat hij *'den naam verworven (heeft) van een onderhoudend en opwekkend spreker te zijn'*.⁸

De voordracht resulteerde in een benoeming. De aanvankelijke aarzeling zal zeker de politieke richting gegolden hebben die Kernkamp had ingeslagen. Vanaf zijn promotie had hij zich namelijk steeds actiever opgesteld in de toen tot keuze dwingende 'sociale kwestie'. Hij was betrokken bij het ontstaan van een arbeiders-kiesvereniging en een afdeling van de Radicale Bond. In het wat benepen en deftige Utrecht van die dagen waren dat verontrustende activiteiten.

Datzelfde maatschappelijk engagement bracht hem ertoe lezingen over historische onderwerpen te geven voor een volwassen publiek. Daarbij beperkte hij er zich niet toe om te spreken voor gezelschappen uit de fatsoenlijke burgerij, maar ook voor de prille leeszaalbeweging en 'Ons Huis' in Amsterdam (Nederlands eerste vormingscentrum). Met name wanneer hij sprak voor een arbeiderspubliek koos hij onderwerpen uit de sociale geschiedenis, zoals bijvoorbeeld 'arbeidstoestanden in het verleden'.

Langzamerhand had Kernkamp een radicale reputatie opgebouwd en er gingen dan ook geruchten dat hij hierdoor in 1894 het Groningse professoraat in de geschiedenis, dat door het vertrek van P.J. Blok naar Leiden was vrijgekomen, was misgelopen. Nu had Kernkamp op dat moment nog niet zoveel

publicaties op historisch gebied op zijn naam, maar de suggestie dat zijn politieke stellingname hem het hoogleraarschap zou hebben gekost wordt versterkt door een uitspraak van Fruin. Deze stelde, en zijn woord was van groot belang in de benoeming van hoogleraren, dat Kernkamp *'als een verkondiger van democratische leerin- (wordt) opgehemeld, en voor zo één is, dunkt mij, op de kathedraal de plaats niet'*.⁹

In de tijd tot er weer een professoraat vrijkwam, in 1901 in Amsterdam, bleef Kernkamp actief, ook in het onderwijs. Het is juist in deze periode, de laatste jaren van de negentiende eeuw, dat er belangrijke veranderingen plaatsvinden in de Nederlandse historische wereld. Er zijn voorzichtige pogingen om een verdere professionalisering en institutionalisering van de geschiedbeoefening te bewerkstelligen. Zo ontstaat er bij iedere hooglaarsbenoeming een gevecht met het ministerie om de leeropdracht te splitsen in verschillende perioden. Er komt kritiek op de weinig gerichte planning van het uitgave-beleid van historisch bronnenmateriaal. En er ontstaat naar aanleiding van buitenlandse ontwikkelingen (Duitsland, België) initiatieven om de beroepsbeoefenaren in de geschiedenis op regelmatige bijeenkomsten samen te krijgen.

Door de onderwijswereld wordt in diverse tijdschriften (*De Gids, Vragen des Tijds*) discussie gevoerd over de vraag hoe men geschiedenis moet doceren. Nauw gelieerd aan en financieel gesteund door het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia wordt in 1898 het *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoedkunde* (sinds 1903 het *Weekblad voor het Gymnasium en Middelbaar Onderwijs*) opgericht, in de redactie waarvan Kernkamp zitting heeft. Publicaties van zijn hand zijn daarin echter niet te vinden en met ingang van de derde jaargang is hij uit de redactie verdwenen. Naast zijn toenemende betrokkenheid bij het wetenschappelijk werk voor het Historisch Genootschap te Utrecht was het wellicht teveel gevraagd om ook nog actief bezig te zijn met dit tijdschrift. Maar hoe dan ook: zijn betrokkenheid bij het onderwijs was evident. Aan het tijdschrift, dat voor Nederland eigenlijk te groots van opzet was, waren mede verbonden J.J.A.A. Frantzen (ook zo'n geroemd docent), toen nog lector Duits in Amsterdam, later hoogleraar te Utrecht, en degene die de eerste leerstoel Pedagogiek en Didactiek in Nederland zou bezetten, J.H. Gunning Wzn. Deze laatste was in die tijd juist bezig met de voorbereidingen voor een 'Paedagogisch Seminarium' te Utrecht.

Kernkamp als hoogleraar

De actieve betrokkenheid van Kernkamp bij pogingen tot verbetering van het onderwijs blijft ook wanneer hij hoogleraar is geworden.

Eerder in dit artikel is al over de teleurstelling gesproken van de Amsterdamse studenten over zijn overhaaste vertrek naar Utrecht in 1903. Die teleurstelling was terecht. Zo als alle hoogleraren wijdde ook hij enige passages aan de studenten in zijn inaugurele rede. Ook hij achtte het als zijn plicht zijn studenten leiding te geven aan hun historische studies. Maar: als weinigen hield hij woord. In een brief aan Sam. Muller (als antwoord op een brief van Muller die hem maant zijn verplichtingen ten aanzien van het Historisch Genootschap nu eens na te komen — maar Muller was veeleisend) schrijft Kernkamp: *'Ook heb ik de slechte eigenschap van mij het meest in te spannen voor mijn naast-voor-de-hand liggende werk, i.c. mijn colleges; ik zou daarmee wel wat de hand kunnen lichten, maar dat doe ik nu eenmaal niet'*.¹⁰

Dat het hem ernst is om wat van zijn onderwijstaak te maken, blijkt uit een verzoek aan de Amsterdamsche Universiteitsvereniging om subsidie (f 100,—) voor het maken van foto's van middeleeuwse archiefstukken ten behoeve van het studentenpracticum, in die tijd een enorm bedrag. Dat practicum had Kernkamp ingevoerd om de toekomstige historici met het onderzoek vertrouwd te maken. Hij krijgt de subsidie en laat in Amsterdam en Utrecht 14 stukken fotograferen, elk in een oplage van tien stuks.

Deze neiging om aandacht te schenken aan het praktische deel van de opleiding tot historicus verlaat hem niet als hij naar Utrecht gaat, waar hij in het tweede jaar van zijn hooglaarschap naast de cursus oud schrift ook het 'eigen historisch onderzoek' voor studenten invoert. In Amsterdam was hij gewend met de studenten op het archief te werken en dat gebeurt ook in Utrecht op het archief van Sam. Muller. Het wordt door de studenten zeer gewaardeerd. Datzelfde geldt voor de andere colleges en met name die over de bekende onderwerpen. Het college over de Franse Revolutie uit het eerste jaar trekt meteen al 40 studenten en het college 'Economische geschiedenis van de Republiek der Vereenigde Nederlanden' (een noviteit) 35 studenten.

Een andere vernieuwing uit die eerste jaren is de geschiedenis van de negentiende eeuw, toen contemporaine geschiedenis. Een Bismarck-college uit 1905 trekt vijftig studenten. Deze aantallen verdubbelen in de loop van de tijd. Het college 'Voorgeschiedenis van de Wereldoorlog' uit 1930/31 trekt 100 toehoorders.¹¹

Afscheidsrede van Kernkamp, tweede van links is Oppermann.

Het zal duidelijk zijn dat dit niet allemaal historici waren: met name neerlandici en sociaal-geografen zullen daarbij zijn geweest.

Als oud-docent aan het gymnasium kent Kernkamp de problemen waarmee pas afgestudeerden in de klas te maken krijgen. In 1910 besteedt hij in z'n colleges 'enkele uren aan nuttige wenken voor geschiedenis-leeraren'.

Een grote rol speelde Kernkamp in deze periode ook bij de vernieuwing in het onderwijs in de Middeleeuwse Geschiedenis. Begin 1904 is er na lang aandringen bij de minister geld vrijgekomen voor een tweede lectoraat in de geschiedenis (een eerste lectoraat werd al vervuld voor de Oude Geschiedenis). De letterenfaculteit laat in een door Kernkamp opgestelde brief weten dat hierbij in de eerste plaats van belang is dat er iemand wordt benoemd met voldoende kennis van de hulpwetenschappen, daar het onderwijs daarin schromelijk verwaarloosd is aan de Nederlandse universiteiten. Zelfs toekomstige archivariissen komen in dit opzicht aan opleiding tekort. Men zou graag daarvoor een Nederlander hebben (Muller bijvoorbeeld, maar die wil niet; hij is trouwens wel betrokken geweest bij het opstellen van de brief), maar die is niet beschikbaar en natuurlijk moet het daarom een Duitser zijn, daar is men het verst in deze zaken.¹²

In de verdere discussies over deze benoeming is het steeds Kernkamp (en achter hem Muller?) die wijst op het belang van extra geld voor het inrichten van een *seminar* of, zoals deze van oorsprong Duitse onderwijsvorm in het Nederlands herdoopt wordt, *Historische Kweekschool*. Uiteindelijk wordt dan in 1904 Otto Oppermann benoemd tot lector en komt ook de Historische Kweekschool er in de vorm van een

lokaal in de Universiteitsbibliotheek, waar met oude handschriften en oorkonden kan worden gewerkt.

De innovatieve waarde van dit onderwijs is zo groot dat hier gesproken kan worden van het begin van de wetenschappelijke mediëvistiek in Nederland. De 'school van Oppermann' heeft zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog het gezicht van deze tak van de geschiedwetenschap bepaald.

Een hoofdredacteur over onderwijs

In 1919 werd Kernkamp aangezocht om hoofdredacteur te worden van de (Groene) *Amsterdammer*. Met dit blad heeft hij zijn leven lang een speciale band onderhouden. Al in 1892 publiceert hij in 'het groene weekblad' en dat blijft hij doen tot ver in de jaren dertig. Hij wordt gevraagd om zijn ervaring in het leiden van een tijdschrift en om zijn puntige artikelen waarmee men tijdens de Eerste Wereldoorlog in brede kring had kennisgemaakt.

Het aardige van zo'n wekelijks commentaar van de hoofdredacteur is dat men over tal van onderwerpen de mening van de auteur kan horen. Zo deden er zich uiteraard in de jaren 1920 problemen voor op het gebied van het onderwijs. Een steeds terugkerend thema is het probleem dat ons nu ook weer bezighoudt: hoe valt er op het onderwijs te bezuinigen zonder dat dit al teveel aan kwaliteit inboet?

Kernkamp laat zich op dit terrein voornamelijk uit over de problematiek in het hoger onderwijs. En daar dringt de parallel met het heden zich op. Wanneer we dan moeten bezuinigen, zegt hij, dan zullen we net zo goed de bestuursstructuur onder de loupe moeten nemen.

Op het probleem dat de meestbegaafden voor universitaire posities verloren gaan omdat zij elders beter terecht kunnen, heeft de hooggeleerde redacteur een oplossing die aan onze Assistenten In Opleiding doet denken. Hij ziet een vorm voor zich waarin onderzoek aan de universiteit gekoppeld wordt aan een positie in het (middelbaar) onderwijs. Verhoging van collegegelden ziet de inmiddels wat naar rechts opgeschoven, maar nog immer radicale Kernkamp niet als oplossing. Daarmee zou weer een selectie, naar een ongewenst criterium, worden ingevoerd.¹³

Een belangrijk thema is ook dat van de 'politieke neutraliteit in de school'. Hoewel hij in eerste instantie die neutraliteit als een groot goed ziet, acht hij het niet nodig dat dit als strikte eis in de onderwijswetgeving wordt ingebracht. Er moet ruimte zijn voor het aandragen van alternatieven, de docent hoeft niet het bestaande maatschappelijke stelsel aan te prijzen. Soms zou het mis-

schien nuttig kunnen zijn een neutraliteitsplicht in te stellen. Als voorbeeld noemt hij de 'oranje-excessen' ten tijde van de geboorte van prinses Juliana, waarover hij zich destijds vreselijk had opgewonden.¹⁴

Ook over een aanverwant thema, het vredesonderwijs, had hij een uitgesproken mening. Hij bepleitte een onderwijs dat er op gericht zou zijn catastrofes als de Eerste Wereldoorlog te voorkomen (aanvankelijk was hij dan ook enthousiast over de Volkenbond). In een latere druk van zijn bewerking van het schoolboekje 'Ottosen's Eenvoudige Wereldgeschiedenis' gaf hij die opdracht aan 'de jongens en meisjes, die nu op school gaan'.

Dat betekende echter weer niet dat de 'histoire bataille' overboord gegooid moest worden. Oorlogen en opstanden vormen een essentieel onderdeel van de geschiedenis. Ook in oorlogsgeschiedenis steekt een groot stuk sociale geschiedenis, aldus Kernkamp.¹⁵

Zo werden gedurende zijn achtjarig hoofdredacteurschap tal van onderwerpen betref-

fende het onderwijs aangesneden. Verrassend is steeds weer te zien hoe modern zo'n vrijzinnige instelling nog aan kan doen. Maar wellicht is dat ook omdat zich in het onderwijs steeds weer dezelfde problemen voordoen waarvoor maar een beperkt aantal oplossingen mogelijk is.

Noten

1. Litteratrix, Vertrek Prof. Kernkamp, in: *Propria Cures*, XV, 3 (10 oktober 1903).
2. C.D.J. Brandt, Bij het afscheid van prof. Kernkamp, in: *Utrechtsch Faculteitenblad II* (1935), p. 188-189.
3. Uit een ongedateerde brief, familiebezit.
4. Voor andere docenten en de sfeer op het Haarlems gymnasium zie Kernkamps necrologie van Gerrit Kalff, Ter herinnering aan Gerrit Kalff, in: *Vragen des Tijds* (1924), deel 1, 1-17.
5. Notulen lerarenvergadering Utrechtsch Stedelijk Gymnasium, 17 maart 1882. Archief Stedelijk Gymnasium, Gemeente Archief Utrecht.
6. Zie: *De Groene Amsterdammer*, nr. 2566 (7 augustus, 1926), hoofdredactioneel commentaar: Het Gymnasiale eindexamen.

7. *De Groene Amsterdammer*, nrs. 2344 (7 mei 1922), 2353 (29 juni 1922) en 2566 (7 augustus 1926).
8. Vgl. de brieven van de directrice van de meisjes-HBS aan Burgemeester en Wethouders van Utrecht (27 mei 1893 en 8 juli 1893), archief HBS voor Meisjes, GAU.
9. H.J. Smit en W.J. Wieringa (eds.), *Correspondentie van Robert Fruin, 1845-1899* (Groningen, 1957), 448.
10. Brief van Kernkamp aan S. Muller Fzn., d.d. 6 april 1903, in: notulenboek Historisch Genootschap 1903 (brief nr. 105). Rijksarchief Utrecht.
11. Zie de jaarverslagen van de Rijks Universiteit Utrecht over de genoemde jaren.
12. Brief van 25 februari 1904 Rijksarchief RUU; archief van curatoren, ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken 1904, nr. 194 (Rijksarchief Utrecht).
13. *De Groene Amsterdammer*, nr. 2608 (28 mei 1927).
14. *De Groene Amsterdammer*, nr. 2239 (22 mei 1920). Vgl. ook: G.W. Kernkamp, 'Oranje en de democratie', in: *Vragen des Tijds* (1910), deel 2, 61-87.
15. *De Groene Amsterdammer*, nr. 2490 (28 februari 1925).

BRUG is afgemaakt

H. Lambooi

In *Kleio 7/1986* werd het concept afgedrukt van het rapport van de BRUG-commissie. Daarna is een veldraadpleging gehouden, die heel wat reacties heeft opgeleverd. In dit artikel gaat Herman Lambooi, voorzitter van de BRUG-commissie in op een aantal gestelde vragen.

Al bijna een jaar geleden is de definitieve versie bij het ministerie ingediend. Sindsdien stilte...

Zoals de instellingsbrief van de BRUG-commissie van juni 1985 het vroeg, heeft de BRUG-commissie - officieel aangeduid als de 'gezamenlijke subcommissie HEG-AGEP/EPC-gs - zich er op toegelegd 'op elkaar afgestemde eindexamenprogramma's C/D voor het vak geschiedenis en staatsinrichting te concipiëren' en wel 'met accenten op enerzijds bestaansverheldering, anderzijds doorstroming'. Er mocht geen kloof ontstaan tussen de C- en D-programma's, maar toch dienden de niveaus C en D duidelijk van elkaar te worden onderscheiden.

Dit was een lastige opdracht. Volgens sommigen zelfs onmogelijk.

Na twee jaar noeste arbeid ligt er nu een rapport op tafel en ik ben er van overtuigd dat de commissie in haar opdracht geslaagd is. De doorstromingskwalificatie naar 4-Havo is met het in het rapport beschreven D-programma voldoende gegarandeerd. Leerlingen die dit programma op Mavo of Lbo met positief resultaat hebben gevolgd beschikken zonder meer 'over voldoende kennis, vaardigheden en analytisch vermogen en over een adequaat begrippenapparaat', waardoor zij vergelijkbaar zijn met leerlingen die de derde klas Havo of Vwo met positief resultaat hebben gevolgd. Omgekeerd werd door het formuleren van gedifferentieerde eindtermen voor geschiedenis, staatsinrichting en vaardigheden bereikt, dat er een duidelijke afbakening kwam tus-

sen C- en D-programma's — voor wat betreft het Lbo het op dit schooltype meest gangbare B-programma — zonder dat aan de 'bestaansverhelderende' aspecten van het C- en B-programma geweld werd aangedaan.

Veldraadpleging

Het uiteindelijke BRUG-rapport dat in mei 1987 gereed kwam en in de maanden daarop via HEG en AGEF — de beide 'moedercommissies' — aan de staatssecretaris werd aangeboden is minder in opzet dan wel qua uitwerking verschillend van het concept dat in *Kleio* 7/1986 is gepubliceerd.

Van groot belang zijn de vele positieve maar ook kritische opmerkingen geweest, die tijdens de 'ondervragingsfase van het veld' rond de jaarwisseling 1986/'87 in de richting van de BRUG-commissie zijn gemaakt. Een kleine zeventig reacties uit het hele land, sommige zeer uitvoerig, hebben de commissie behoorlijk aan het werk gezet. Jammer genoeg is het door de geringe mankracht en de totaal ontbrekende administratieve toerusting de commissie niet mogelijk geweest de inzenders persoonlijk te bedanken. Onze erkentelijkheid is echter groot en vindt haar concretisering hopelijk voldoende in het onderhavige artikel.

De eindtermenlijst

Veel problemen leverde de 'lange lijst' eindtermen op. Uit diverse inzendingen bleek duidelijk dat de bedoelingen van de BRUG-commissie over de koppeling eindtermen-themakeuze niet goed waren overgekomen. Dit heeft geleid tot een vrij algemene foutieve interpretatie van de eindtermenlijst. Deze termen (eind derde klas) zijn immers niet anders dan het residu van de kennis-elementen die vorm geven aan een thema. De lijst staat dus niet haaks op de thematische behandeling van de leerstof, maar bevat elementen die juist vulling geven aan de thema's. In de definitieve versie van het rapport is dit onderdeel daarom grondig gereviseerd.

Omdat het hier een wezenlijk onderdeel van het rapport betreft wil ik er nader op ingaan. Vanuit de harmonisatiegedachte geredeneerd moeten leerlingen van eenzelfde niveau op Mavo en Lbo bij de opstap naar het vierde leerjaar bedreven zijn in een vergelijkbaar aantal vaardigheden en dienen zij zich een vergelijkbare basis aan begrippen (en hopelijk ook houdingen) te hebben eigengemaakt. Gezien het uiteenlopende karakter van Mavo- en Lbo-scholen heeft de commissie gekozen voor een 'verzamelpunt' aan het eind van de derde klas, vanwaaruit voor beide categorieën leerlin-

gen een gelijkwaardige start naar het eind-examen kan worden gemaakt.

Deze gedachtengang vormt de achtergrond van de lijst van onderling gedifferentieerde eindtermen zowel voor geschiedenis, staatsinrichting als vaardigheden, die in zijn geheel in het aan de staatssecretaris voorgestelde examenprogramma is opgenomen. Die eindtermen zijn de kennis- en vaardigheidsdoelen die aan het eind van de derde klas beheerst dienen te worden.

Zijn de in het rapport opgenomen eindtermenlijsten toch niet te veelomvattend, zoals critici stellen?

De commissie meent van niet. Eindtermen zijn immers kennis- en vaardigheids-elementen, bouwstenen voor thema's. *Zij moeten zeker niet worden verward met de thema's zelf.* Op het Lbo is bovendien het aantal leerlingen dat het D-niveau volgt gering. De eindtermenlijst voor het C-niveau is korter en minder zwaar van inhoud. En binnen het Lbo vormt ook de groep C-kandidaten beslist niet de meerderheid. Het grootste deel van de Lbo-eindexamenkandidaten volgt, dat kan veilig worden aangenomen, slechts het B-programma.

Men hoeft niet bang te zijn dat de BRUG-commissie een barrière opricht voor de Lbo-leerlingen, zoals de vrees bij menigeen was. Het is veeleer de bedoeling van de BRUG-commissie om aan die kandidaten, die gedurende de bovenbouw van het Lbo (dus na de tweede klas) blij hebben gegeven van een groter vermogen in het vakgebied door te dringen, die kennis en vaardigheden aan te bieden die een goede aansluiting aan het Mavo-onderwijs mogelijk maken.

Van eindtermen tot themakeus

Eindtermen zijn dus bedoeld om richting te geven aan de themakeus. De daarbij te volgen weg wordt in het voorgestelde examenprogramma zeer concreet aangegeven. Hoe men zich dit moet voorstellen zal hieronder in vijf willekeurig gekozen voorbeelden worden aangetoond.

Voorbeeld 1

Binnen het themaveld moderne economische geschiedenis van Europa zijn drie eindtermen bijeen genomen die in het thema 'Van Boterbon tot Boterberg' tot uitdrukking komen.

Deze eindtermen zijn van economische, sociale en politieke aard: enige kennis van de sociale gevolgen van de economische groei, met name de ongelijke verdeling; verder enige kennis van de politieke gevolgen van de economische groei op nationaal, Europees en mondiaal niveau en de overheersende rol van economie in de geïndustriali-

seerde wereld. Een derde eindterm omvat kennis van en inzicht in de supra-nationale stromingen en organisatievormen. Het thema zou in de niveau-groepen B, C en D behandeld kunnen worden. De derde genoemde eindterm geldt niet voor niveau B.

Voorbeeld 2

Binnen het themaveld culturele geschiedenis van de middeleeuwen op mondiaal niveau zijn vijf eindtermen bijeen genomen die in het thema 'Kunnen Kruis en Halve Maan niet samengaan?' tot uitdrukking komen.

De eindtermen kunnen worden omschreven als volgt: kennis van en inzicht in de middeleeuwse keizer- en kaliefidee (niveau D); kennis van en inzicht in de indeling van de Islamitische samenleving in gelovigen en ongelovigen (niveau C en D); kennis van en inzicht in het Joods-Christelijk-Islamitisch monotheïsme (niveau C en D); kennis van en inzicht in de strijd tussen Christenen en Islamieten (niveau C en D); kennis van en inzicht in de Islamisering in de middeleeuwen.

Voorbeeld 3

Binnen het themaveld moderne geschiedenis van Nederland is een tweetal eindtermen bijeen genomen die aan het thema 'Awak Anak, Denk om onze Kinderen' ten grondslag liggen.

Deze eindtermen zijn: kennis van en inzicht in de economische aspecten van de dekolonisatie; kennis van en inzicht in de hegemonie van Europa en de afbraak daarvan. Het zou een thema kunnen zijn voor alle niveaus, zij het, dat de factor inzicht op het laagste niveau (B) voorzichtig behandeld moet worden.

Voorbeeld 4

Binnen het themaveld nieuwe sociale geschiedenis van Nederland kunnen zes eindtermen bijeen worden genomen die tot uitdrukking komen in het thema 'Tussen Richard Regent en Jan Boezeroen'.

Deze eindtermen zijn: enige kennis van en enig inzicht in de economische, sociale en politieke oorzaken en gevolgen van de overgang van een agrarisch-ambachtelijke naar een commerciële ambachtelijke maatschappij (alle niveaus); enige kennis van de ontwikkeling van een standen- naar een klas-smaatschappij (alle niveaus); kennis van en inzicht in de afbraak van het standensysteem (niveau C en D); kennis van en inzicht in de uitbouw van het klassebewustzijn (niveau C en D); kennis van en inzicht in centralisatie en bureaucratisering (niveau D, in mindere mate C); kennis van en inzicht in de conflicten tussen de 'ongelijkheidsge-

dachte' en het 'gelijkheidsstreven' (niveau D).

Voorbeeld 5

Binnen het themaveld economische aspecten van de staatsinrichting wordt een drietal eindtermen bijeen genomen die ten grondslag liggen aan het thema 'De Blauwe Brief'.

De eindtermen zijn: enige kennis van het begrip staat en zijn verschijningsvorm; kennis van en inzicht in de inkomsten en uitgaven van de staat; enige kennis van en inzicht in de controle op de inkomsten en uitgaven van de staat.

Niveau B neemt op summiere wijze kennis van de eerste twee eindtermen. De derde eindterm geldt alleen voor niveau D, terwijl C er enigermate kennis van neemt.

De hele eindtermenlijst wordt in het BRUG-rapport op bovenstaande wijze uitgewerkt. In een handige matrix-vorm wordt de materie leesbaar gemaakt, terwijl in een bijlage een aantal thema's tot op lesniveau is uitgewerkt.

Nogmaals dient te worden benadrukt, dat het iedere school vrij staat eigen onderwerpen samen te stellen en uit te smeren over de leerjaren. De enige voorwaarde die het rapport stelt is, dat in de loop der schooljaren de eindtermen allemaal een beurt krijgen.

Behalve voor kennis van geschiedenis en staatsinrichting geldt deze voorwaarde ook voor de behandeling van de vaardigheden.

Stand van zaken op dit moment

Het BRUG-rapport is zowel door de HEG als door de AGEF geaccepteerd en doorgezonden naar de staatssecretaris, respectievelijk op 11 juni en 6 juli 1987.

Uit de correspondentie:

HEG: 'Inzake het examen geschiedenis en staatsinrichting op D-niveau heeft de HEG het voorstel van de BRUG-commissie overgenomen. (...) Voor wat de leerplanconsequenties voor Mavo en Lbo maakt de HEG het advies van de BRUG-commissie tot het hare.'

AGEF: 'De programma's voor het C- en D-niveau zijn volledig op elkaar afgestemd. De AGEF is van mening dat het C-programma ook voor advisering dezelfde weg moet gaan als het D-programma.'

Na indiening van het rapport is het van departementale zijde angstig stil geworden. Zelfs een dankjewel en een bericht van ontvangst konden er niet af...

Nadere informatie geeft aan dat het probleem niet schuilt in de thematische

behandeling van de leerstof noch in de examenopzet. Het is het 'gevecht om de staatsinrichting' dat de departementale molten volkomen stopgezet heeft. Er gebeurt dus helemaal niets.

Wat me wel van verschillende kanten duidelijk is geworden, is, dat HEG- en BRUG inhoudelijk in het veld aanslaan. Als het officiële circuit verstopt blijft, krijgen we de ongezonde situatie, dat langs informele kanalen een herzien programma gebruikt gaat worden in de geest van beide rapporten, zonder dat er officiële richtlijnen worden uitgevaardigd. Immers de trein gaat voort, en examens zullen er voorlopig wel blijven.

Het CSE 1990

Ieder jaar wordt tijdens de jaarvergadering van de VGN door inspecteur Berkhout de twee onderwerpen van het CSE geschiedenis en staatsinrichting meegedeeld. De stofomschrijving volgt dan wat later, waarin iedereen kan lezen wat nu precies de bedoeling is. Voor 1990 was een onderwerp al bekend, het zou over vrouwen gaan in de gebruikelijke periode, dus na 1929. Dit wat huiverig ontvangen onderwerp stelt de redactie van *Kleio* in de gelegenheid te beginnen met iets wat een traditie zou kunnen worden, namelijk het afdrukken van de stofomschrijving. Wij hopen dat het lezen van de inhoud in het geval van 'de vrouwen' veel aarzeling zal wegnemen. En nog nooit kon u zo geïnformeerd aan de slag. De VGN geeft, met een zeer ruime subsidie van het ministerie van O&W, een bundel artikelen uit, geheel aangepast aan de stofomschrijving. Vooral ook in verband met de Amerikaanse vakliteratuur die hier grotendeels moeilijk verkrijgbaar is, een zeer nuttig boek!

Redactie

Continuïteit en verandering

Tot onze spijt is in dit nummer geen ruimte voor de stofomschrijving van het tweede onderwerp van 1990, Nederland vóór-, tijdens- en na WO II, 1939–1946.

Beide stofomschrijvingen zijn vermoedelijk reeds bekendgemaakt of zullen een dezer dagen bekend gemaakt worden door de staatssecretaris van O&W.

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929–1969

In de 19e eeuw heeft met name de feministische beweging zich voor gelijkberechtiging van vrouwen ingespannen. Na de Eerste Wereldoorlog lijkt de vrouwenemancipatie in veel westerse landen een voltooid proces: naast de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht zijn de opleidings- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen uitgebreid. Toch zijn er nog beperkingen. In de meeste sectoren wordt vrouwenarbeid onderbetaald en volgens het huwelijksrecht ligt de maritale macht bij de man. Allerlei heersende denkbeelden, zoals die over het moederschap, beïnvloeden de plaats van vrouwen op de arbeidsmarkt en in de politiek.

Beknorte omschrijving

Centraal staat de ontwikkeling van de positie van vrouwen in de loop van de 20e eeuw, waarbij aandacht wordt geschonken aan processen van continuïteit en verandering. Meer in het bijzonder wordt de volgende vraag gesteld: in welke mate treden er veranderingen op in de positie van vrouwen in relatie tot gezin, arbeid en politiek tijdens de economische recessie in de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog en de groei naar de moderne samenleving?

Het onderwerp is uitgewerkt voor Nederland en de Verenigde Staten (VS). Deze

LITERATUUROPGAVE

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 14 en 15: Nieuwste Tijd. Haarlem, 1979 en 1982.

Karen Anderson, *Wartime Women: sex roles, family relations and the status of women during World War II*. Connecticut, 1981.

• Nelleke Bakker, e.a., *Nederlandse vrouwen in deze eeuw*. (Een tipje van de sluier, deel 2). Nijmegen, 1980.

Olive Banks, *Faces of Feminism. A Study of Feminism as a Social Movement*. Basil Blackwell, 1981.

Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945–1955*. Nijmegen, 1978.

• Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht 1902–1942*. Amsterdam, 1985.

David Bouchier, *The feminist challenge, the movement of women's liberation in Britain and the USA*. London, 1983.

William Chafe, *The American Woman: Her Changing Social, Political and Economic Roles, 1920–1970*. New York, 1972.

Jo Freeman, *The Politics of Women's Liberation*. New York, 1975.

Jacqueline Jones, *Labor of love, labor of sorrow. Black Women, Work and the Family from Slavery to the Present*. New York, 1985.

B. Molenkamp en J. Toebe (red.), 'De erosie van een hoeksteen. 100 huwelijk, gezin en samenleving', in: *Kleio*, jrg. 24, nr. 9, 1983.

• Ilja Mottier, *Vrouwen in het verzet 1940–1945*. Den Haag, 1981.

Willemijn Posthumus-van der Goot, e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd*. (Leiden 1948). Nijmegen, SUNrepr., 1977.

Anneke Ribberink, *Feminisme*. Leiden, Burgerschapskunde, 1987.

Lily E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Nijmegen, 1981.

Lois Scharf and Joan M. Jensen, *Decades of discontent. Women's movement 1920–1940*. London, 1983.

Jacqueline Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*. Assen, 1958.

Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940–1945*. Amsterdam, 1980.

Susan Ware, *Holding their own: American Women in the 1930's*. Boston, 1982.

kleio

nummer 3/88
pagina's 18 en 19

De cursieve termen en jaartallen worden niet gevraagd op de Mavo C en D examens en op Lbo D niveau.

Uit: Marjolein Morée en Marjan Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland, 1870–1940*, Rijswijk z.j., p. 68.

landen zijn op onderling verschillende manier betrokken bij bovengenoemde gebeurtenissen en processen. Mede hierdoor voltrekt de vrouwenemancipatie zich anders, maar wel vergelijkbaar. De periode waarop het onderwerp betrekking heeft begint vlak vóór de economische crisis, in 1929, en eindigt met de opkomst van een nieuwe feministische golf aan het eind van de jaren zestig.

Uitwerking

De uitwerking geschiedt in vier paragrafen waarin telkens de positie van vrouwen aan bod komt in relatie tot a. gezin, b. arbeid en c. politiek:

1. De positie van vrouwen in 1929
2. De invloed van de crisisjaren, 1929–1939
3. De Tweede Wereldoorlog, 1939–1945
4. Groei naar de moderne samenleving, 1945–1969.

1. De positie van vrouwen in 1929

a. Gezin: ideaal en werkelijkheid

- * Heersende opvattingen in beide landen aan het einde van de 'Roaring Twenties':
 - de vrouw is als spil van het gezin verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen, het huishouden en de opvang van de man als kostwinner; het gezin is een veilige thuis haven;
 - de eigenlijke bestemming van de vrouw is het moederschap; ongehuwde vrouwen beschouwd als een 'overgeschoten' groep; religieuzen gewaardeerd.

- * Discussies in beide landen over de bestemming van de vrouw en het huwelijk; ideeën over geboortebeperving.
- * De feitelijke gezinssituatie in beide landen:
 - samenstelling en grootte van het gezin; algemeen in de jaren '20: daling geboortecijfer, daling huwelijksleeftijd en *lichte stijging aantal echtscheidingen*;
 - *het gezin als consumptie-eenheid is economisch belangrijk*;
 - in de midden- en hogere klassen rationalisering van de huishoudelijke arbeid; nieuwe keukens en apparatuur;
 - meer aandacht voor hygiëne en kinderverzorging; in de lagere klassen is dit echter moeilijk realiseerbaar (in de VS veel zwarte gezinnen in de lagere klassen).

b. Arbeid: betaald en onbetaald

- * Betaalde arbeid van vrouwen: arbeidsparticipatie (in de VS verrichten relatief meer vrouwen betaalde arbeid dan in Nederland), beloning (algemeen: vrouwen lagere lonen dan mannen), beroepen (algemeen: vanouds vrouwenarbeid in het midden- en kleinbedrijf op het platteland en in de stad, zoals boerinnen en vrouwen van middenstanders); nieuwe beroepen (typiste en telefoniste), sectoren (vrouwen vooral in dienstverlening, huishoudelijk en administratief werk) en arbeidsomstandigheden (situatie van onder meer thuiswerksters, dienstbodes, wasvrouwen, fabrieks- en landarbeidsters slecht: lage functies, lage lonen, lange werktijden en in een aantal beroepsgroepen isolement); zwarte vrouwen in de VS werken onder de meest slechte omstandigheden.
- * Onbetaalde arbeid van vrouwen:
 - met name huishoudelijke arbeid;
 - dubbele belasting van ongehuwde en gehuwde vrouwen uit de lagere en middenklassen: betaalde arbeid én huishoudelijke arbeid.

c. Deelname van vrouwen aan het politieke leven

- * Internationale en nationale vrouwenorganisaties.
- * Politieke verworvenheden:
 - in Nederland algemeen vrouwenkiezersrecht (sinds 1919); staatkundige gelijkstelling van de Nederlandse vrouw met de Nederlandse man bij herziening van de grondwet, art. 81 (sinds 1922);
 - in de VS algemeen vrouwenkiezersrecht (sinds 1920); *Cable Act (1922)*: gehuwde vrouwen krijgen het burgerrecht ongeacht het staatsburgerschap van de echtgenoot.

NAMEN, TERMEN EN BEGRIPPEN: Birth Control Movement – Bond van Sociaal Democratische Vrouwenpropagandacclubs – Carrie Chapman Catt – Christenvrouwenbond – consultatiebureau's – Equal Rights Amendment (ERA) – feminisme – *Suze Groeneweg* – huishoudcursussen en -scholen – huisvrouw – Internationale Vrouwenraad (IVR) – Aletta Jacobs – *Joodse Vrouwenraad* – League of Women Voters – moederschap – Johanna Naber – National Woman's Party – *Nationale Vrouwenraad (NVR)* – Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen – Neo-Malthusiaanse Bond – *Alice Paul* – racisme – *Jeanette Rankin* – *reproductie* – R.K. Vrouwenbond – verzuiling – vrouwenemancipatie – *Women's International League for Peace and Freedom*

2. De invloed van de crisisjaren, 1929–1939

a. Gezin: in beide landen een opvang in de crisis

- * Versterking van de gezins- en moederschapsideologie.
- * Veranderende gezinsverhoudingen door langdurige werkloosheid:
 - thuis werkloze echtgenoot en/of andere gezinsleden;
 - uitstel huwelijksluitingen, daling geboortecijfer versterkt, *echtscheidingscijfer op hetzelfde niveau*.
- * Beperking van het gezinsbudget, vermeerdering huishoudelijke arbeid (*bufferfunctie*), vergroting dubbele belasting van vrouwen uit lagere en middenklassen:
 - meer verstellen en kleding maken;
 - moeite doen om goedkoop in te kopen;
 - emotionele opvang in het gezin;
 - toename betaalde huisarbeid.

b. Gevolgen van de crisis voor vrouwenarbeid

- * Richtlijnen en/of wettelijke maatregelen ten aanzien van betaalde vrouwenarbeid in beide landen:
 - in Nederland overheidsmaatregelen om betaalde vrouwenarbeid te beperken, met name: *wet van minister Marchant (1935)*: ontslag van onderwijzeressen bij huwelijk; wetsontwerp Romme (1937) beoogt betaalde arbeid voor alle gehuwde vrouwen te verbieden;
 - het Amerikaanse Congres aanvaardt een wet dat bij de federale regering slechts één van de beide echtgenoten mag werken (1932); New Deal-maatregelen zijn voorshands op werkverschaffing van mannelijke kostwinners gericht; *de Social Security Act voorziet in ondersteuning van gezinnen met mannelijke kostwinner, met uitsluiting van bepaalde sectoren [waar veel vrouwen wer-*

Uit: *Women at Work*, 153 Photographs by Lewis W. Hine, New York 1981.

kleio

nummer 3/88
pagina's 20 en 21

ken) en stelt weduwen- en wezen-uitkering in.

- * Betaalde vrouwenarbeid in beide landen in de praktijk (beloning, arbeidsomstandigheden en sectoren):

- algemeen: toename vrouwenarbeid in kleine middenstand;
- de National Recovery Administration in de VS stelt minimumlonen vast, maar in de uitwerking worden verschillende loonhoogten vastgelegd, waardoor gehuwde vrouwenarbeid lager betaald wordt dan arbeid van mannen;
- ondanks aanval op betaalde arbeid van met name gehuwde vrouwen blijft het percentage in Nederland gelijk, namelijk ongeveer 1 procent, en in de VS stijgt het percentage sterk.

c. Politieke actie

- * Verzet tegen het overheidsbeleid inzake vrouwenarbeid via studieconferenties, protestvergaderingen en adressen aan het parlement:
 - in Nederland oprichting Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Ar-

beid van de Vrouw (1935); Anti-Romme-Actie (1938); wetsontwerp Romme ingetrokken (1939);

- in de VS protesten van de National Woman's Party en de League of Women Voters tegen de wet van 1932, de lagere vrouwenlonen en het achterwege blijven van initiatieven van de New Deal tot werkverschaffing voor vrouwen; *werkverschaffing voor werkloze vrouwen in kampen opgezet*.
- * Nederlandse vrouwen sympathiseren met het fascisme.
- * Vrouwen voor vrede en tegen het fascisme:
 - opvang van vluchtelingen in beide landen door vrouwen;
 - Nederlandse vrouwenactie tegen gedwongen tewerkstelling van mannen in Duitsland;
 - jaarlijkse vrouwenvredegangen in Nederland;
 - *jaarlijkse Conference on the Cause and Cure of War in de VS*;
 - *Jane Addams krijgt de Nobelprijs voor de vrede (1931)*.

NAMEN, TERMEN EN BEGRIPPEN:
beurskrach – crisistheorie – *Federal Economy Act* – *Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV)* – KKK – Rosa Manus – Mary McLeod Bethune – Nationaal Socialistische Beweging (NSB) – Nationaal Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO) – National Council of Negro Women – *Frances Perkins* – Eleanor en Franklin D. Roosevelt – Wereldvrouwencomité tegen oorlog en fascisme (WVC) – Womens Division of the Democratic Party – Womens Peace Union

3. De Tweede Wereldoorlog, 1939–1945

a. Het ontwrichte gezin

- * Veranderingen in de gezinssamenstelling:
 - in Nederland mannen in dienst en krijgsgevangen; door de Arbeitseinsatz mannen ondergedoken of werkzaam in Duitsland; onderduikers in gezinnen; mannen en vrouwen, met name Joodse bevolkingsdeel, afgevoerd naar concentratiekampen; mensen lang van huis wegens verzetsactiviteiten;
 - in de VS na 1941 mannen langdurig in dienst, deelname aan de oorlogshandelingen, veel éénoudergezinnen;
 - in beide landen lichte toename aantal geboorten en echtscheidingen; daling aantal huwelijkssluitingen.
- * Zorg voor gezin en huishouden in oorlogstijd:
 - als gevolg van de veranderde omstandigheden wordt in Nederland de

De 4/5 Havoleerling en het geschiedenis- onderwijs

VERSLAG VAN DE ENQUETE NAAR DE WENSEN VAN
LEERLINGEN EN OPVATTINGEN VAN DOCENTEN

DE COMMISSIE HAVO/VWO
Annie Biezen-Hurkmans
Leo Dalhuisen
Jos van Ginkel
Jan Krol
Wilma Schellekens
Peter Wester

INHOUD

- 2 De geschiedenis van de enquête
- 4 Wat verwachten 4- en 5-Havo leerlingen van hun docent(e)
Annie Biezen, Peter Wester
- 6 Een wereld van verschil
Jos van Ginkel, Jan Krol
- 8 De beleving van het geschiedenis-
onderwijs door meisjes en jongens
Jan Krol

Fotografie: Jan Krol

Tekeningen en cartoons: Maureen Huisman en Bjorn Willems, leerlingen van het Twickelcollege in Hengelo.

In de verschillende artikelen komen hier en daar bij titels en ondertitels letters voor. Deze geven aan dat hier over hetzelfde onderwerp wordt gesproken.

De geschiedenis van de Enquete

Met de discussies over de produkten van de Werkgroep HEG, die in 1986 met haar werk was begonnen, werd de niveau-problematiek weer actueel. Om daar meer zicht op te krijgen, besloten we tot het houden van een landelijke enquête onder Havo- en Vwo-leerlingen en onder hun docenten. Het was de bedoeling om vanuit de praktijk een antwoord te krijgen op de vraag, hoe het geschiedenisonderwijs met name in de Havo-bovenbouw dient te worden ingericht. Wat daar gebeurt of hoort te gebeuren, heeft immers al veel aanleiding gegeven tot discussie. Vaak is gesuggereerd dat het Havo-programma ten onrechte een aftreksel vormt van het Vwo-programma. Daadwerkelijk onderzoek naar wensen van leerlingen en de opvattingen van hun docenten werd echter voor zover wij weten nog nooit verricht.

Er werd een enquête samengesteld die zich richtte op de verschillen tussen Havo- en Vwo-leerlingen. Toen deze op enkele scholen werd uitgetoetst, bleek dat Havo-leerlingen, net zo goed als Vwo'ers, lichtelijk geïrriteerd raakten door een benadering vanuit deze vraagstelling. Beoordelvragen als 'Een Vwo-leerling is meer theoretisch ingesteld dan een Havo-leerling' of 'Een Havo-leerling houdt meer van maakwerk, terwijl een Vwo-leerling liever leerwerk heeft', werden als 'vreemd' of zelfs 'discriminerend' ervaren. Met deze wijsheid gewapend werd besloten de enquête te richten op alléén de Havo-leerlingen. Hun zelfbeeld, aangevuld met de opvattingen van docenten, werd onderwerp van onderzoek. Aan de hand daarvan hoopten wij te kunnen komen tot aanbevelingen voor het geschiedenisonderwijs op Havo-niveau.

Er werd een nieuwe enquête-lijst samengesteld. De zes vragen en negentien te beoordelen stellingen werden door-

gesproken met Dhr. Horsten, medewerker van het Instituut voor Onderzoek Wetenschappelijk Onderwijs (IOWO) te Nijmegen, en bijgesteld naar wat enquête-technisch wenselijk leek. Na weer een steekproef, maar nu met positieve ervaringen, werden 1600 lijsten gemaakt. Deze werden in het voorjaar 1987 voorgelegd aan Havo-leerlingen op 23 scholen, verspreid over het land. De leerkrachten werden verzocht vraag 14 t/m 26 te beantwoorden en deze ook voor te leggen aan hun niet geschiedenis-docerende collega's als controlegroep. Om vanuit statistisch oogpunt voldoende geschiedenis- en staatsinrichtingdocenten te bereiken, werd de enquête later via een inlegblad in *Kleio* toegestuurd aan de leden van de VGN, met het verzoek aan Havo-docenten om deze ingevuld weer terug te sturen.

Uiteindelijk is de enquête beantwoord door 1192 leerlingen, 157 geschiedenisdocenten en 131 niet-geschiedenisdocenten, in het totaal 1480 personen.

combinaties	leerlingen	geschiedenis- docenten	niet-geschiedenis- docenten
Lbo - Mavo - Havo	7 pct	4 pct	8 pct
Mavo - Havo - Vwo	30 pct	37 pct	25 pct
Havo - Vwo	61 pct	56 pct	63 pct
Open	2 pct	3 pct	3 pct

Gepoogd is de enquête af te nemen op verschillende soorten scholengemeenschappen. Dit mede met het oog op de positie die de Havo-leerlingen daar innemen. Die is immers mogelijk van invloed op hun zelfbeeld.

Helaas is het eerste schooltype waar de Havo-leerlingen 'de besten' zijn, uiteindelijk in de enquête ondervetegenwoordigd. Daardoor is het niet goed mogelijk uit de resultaten af te leiden, of deze leerlingen aanwijsbaar meer zelfvertrouwen of een positievere instelling hebben dan op de schooltypen waar ze in de schaduw staan van het Vwo.

Op het IOWO was men onder de indruk van deze respons en wij willen hierbij iedereen danken die eraan heeft meegewerkt.

In totaal zaten in het schooljaar 1986-'87, toen de enquête werd afgenomen, 113.089 leerlingen in de Havo-bovenbouw. Daarvan hadden $\pm$ 35.900 leerlingen ($\pm$ 32 procent) geschiedenis in hun pakket.

De enquête werd verwerkt met de computer van het IOWO. Daarbij zijn, waarschijnlijk door onnauwkeurig (dubbel) invullen, bij enkele vragen kleine afwijkingen opgetreden in de totalen, variërend van 1 tot 8 personen. Dat is minder dan 1 procent en derhalve statistisch van geen belang.

Naast een overzicht met totalen en percentages van alle geënquêteerden te samen, werden de gegevens ook bewerkt door de computer aan de hand van vraag 1, 3, 4, 5 en 26. Daardoor kon dan bijvoorbeeld worden nagegaan hoe jongens tegen ons vak aankijken, en hoe meisjes daar tegenover staan.

Uiteindelijk zat de Commissie Havo/Vwo met 90 pagina's statistisch materiaal, waar een interpretatie van moest komen. Het werk werd verdeeld. Bij de deelverslagen is aangegeven wie daar zorg voor heeft gedragen. Een groot deel van onze maandelijkse vergaderingen is sinds mei '87 besteed aan het bespreken en integreren van ieders bijdragen. Leo Dalhuisen trad op als didactisch adviseur. Ook de commentaren van Wilma Schellekens, sinds oktober lid van onze commissie, zijn verwerkt.

Het verslag bestaat uit drie delen:

I In het eerste deel wordt aan de hand van de enquête-gegevens antwoord gegeven op de vraag wat Havo-leerlingen in de bovenbouw verwachten van de geschiedenislessen.

II In het tweede deel worden de wensen en opvattingen van de leerlingen vergeleken met de mening van hun docenten.

III In het derde deel worden de meningen en ervaringen van meisjes vergeleken met die van de jongens. Daarbij worden op grond van literatuurstudie mogelijke verklaringsachtergronden aangedragen voor verschillen die tussen hen blijken te bestaan. Want alleen met (enig) begrip van de achtergronden, kunnen zinvolle suggesties tot verbetering worden gedaan.

'Het lijkt mij een kunst om de persoonlijke, menselijke kant te verbinden met de 'grote geschiedenis'. Dat is een zienswijze die meisjes vaak meer aanspreekt. Ook leren zij zo verbanden te zien tussen de situatie waarin mensen verkeren en de historische achtergrond. En dit geldt natuurlijk ook voor jongens.' (Dity van Wijk, 1988)

Op het eind worden de aanbevelingen kort samengevat die de commissie heeft afgeleid uit de gegevens die de enquête heeft opgeleverd.

De enquête-vragen zijn als bijlage opgenomen. Daarbij wordt de beantwoording afgedrukt van de totale groep van geënquêteerde leerlingen naast die van de geschiedenisdocenten, die les geven in de Havo-bovenbouw.

Wat verwachten leerlingen van de geschiedenis docent(e)

Annie Biezen, Peter Wester

Alvorens deze vraag te beantwoorden moeten wij eerst vaststellen dat 67 pct van de geënquêteerde leerlingen Geschiedenis een fijn vak vindt, 25 pct geen duidelijk oordeel geeft en slechts 6 pct het vak min of meer onplezierig vindt. Bovendien zegt 71 pct Geschiedenis *niet* als vluchtvak te hebben gekozen. Slechts 18 pct schrijft een gebrek aan motivatie in meer of mindere mate aan de docent toe.

Hieruit zou je de conclusie kunnen trekken: 'Zo houden, niets veranderen, het gaat immers goed!'

Annie Biezen geeft les aan het Anton van Duinkerkencollege in Veldhoven, Peter Wester aan het Twents Carmellyceum in Oldenzaal.

Bij nadere beschouwing levert de enquête toch een aantal gegevens op die de docent bij de inrichting en de evaluatie van zijn lessen in overweging zou kunnen nemen.

A. Welke onderwerpen?

De leerlingen die het vak fijn vinden hebben geen moeite met de behandelde onderwerpen, maar 38 pct van alle leerlingen wijt een eventueel gebrek aan motivatie wel aan de onderwerpen.

Wat willen de leerlingen dan?

Waar de voorkeur van de leerlingen naar uit gaat vertelt het schema.

Een voorzichtige conclusie kan zijn: de leerlingen vragen afwisseling in kortere en langere onderwerpen maar willen

voor een flink deel ook dieper op de stof ingaan (in het bijzonder 5-Havo leerlingen). Aan een totaal overzicht van de Geschiedenis hechten leerlingen niet zoveel waarde.

Een eigentijdse vraagstelling heeft geen uitgesproken voorkeur. Daarbij moet worden aangetekend dat leerlingen die het vak niet fijn vinden meer om eigentijdse onderwerpen vragen (51 pct).

Hoezeer Havo-leerlingen geïntereiseerd zijn in het wereldnieuws blijkt uit de volgende percentages:

	Ja	Geen duidelijke voorkeur	Neen
4-Havo	52 pct	29 pct	17 pct
5-Havo	60 pct	26 pct	14 pct

In deel II komen wij hierop terug.

Voorkeur voor:	Ja	Geen duidelijke voorkeur	Neen
Losse onderwerpen in plaats van een totaal overzicht	50 procent	21 procent	29 procent
Diepgaande behandeling tegenover korte onderwerpen	45 procent	17 procent	36 procent
Onderwerpen die uitgaan van eigentijdse vragen	40 procent	27 procent	31 procent

De prestaties van machtelozen inspireren meer dan de successen van machtigen. (Krieger, 1982)

B. Hoe moeten de lessen eruit zien?

De grote meerderheid van de leerlingen (84 pct) werkt het liefst met overzichtelijke onderwerpen. Hieruit kan worden afgeleid dat het van groot belang is de lessen duidelijk gestructureerd aan te bieden.

De voorkeur voor individueel werken of groepswork is ongeveer gelijk (38 pct en 36 pct), de voorkeur voor groepswork neemt echter toe naarmate het vak minder fijn wordt gevonden.

47 pct van de leerlingen vindt dat ze een goed schriftelijk werkstuk kunnen maken, 34 pct weet het niet zo goed en 16 pct twijfelt aan zijn/haar capaciteiten. Conclusie: een grote groep leerlingen heeft bij het maken van een schriftelijk werkstuk uitgesproken behoefte aan ondersteuning van de docent.

In de aanbevelingen hebben wij getracht de criteria waaraan een opdracht voor het maken van een schriftelijk werkstuk moet voldoen aan te geven.

C. Meisjes en de behoefte aan ondersteuning

Hoewel 73 pct van de leerlingen zegt geen extra ondersteuning bij het vak Geschiedenis nodig te hebben vindt 16 pct van de meisjes dat ze wel extra hulp kunnen gebruiken, tegen 5 pct jongens.

Voegen wij hierbij het gegeven dat veel meer meisjes (63 pct) dan jongens (37 pct) Geschiedenis hebben gekozen, dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de docent zowel bij de stofkeuze als bij de didactische presentatie meer aandacht zal moeten besteden aan de wensen van de meisjes.

Hierop wordt uitvoerig ingegaan in het laatste artikel door Jan Krol.

D. Huiswerk en toetsing

De leerlingen vinden het om het even of zij leer- of maakwerk opkrijgen (39 pct tegen 39 pct). Bij toetsing is er een voorkeur voor schriftelijk (51 pct) tegenover mondeling (33 pct). (Bij de 5-Havo leerlingen is de voorkeur voor mondelinge toetsing iets sterker.)

Tot nu toe hebben wij vrij algemeen gekeken wat 4- en 5-Havo leerlingen van geschiedenisdocenten verwachten. Gaan wij na wat speciale groepen 4- en/ of 5-Havo leerlingen verwachten dan vallen de volgende zaken op.

	Ja		Geen duidelijke voorkeur	Neen
Onderwerpen uitgaande van eigentijdse vragen	4-Havo	36 procent	29 procent	34 procent
	5-Havo	48	26	25
Losse onderwerpen in plaats van een totaal overzicht	4-Havo	54	21	25
	5-Havo	43	21	35
Liever korte onderwerpen dan enkele onderwerpen uitgediept	4-Havo	39	20	40
	5-Havo	34	16	50
Gebrek aan motivatie als gevolg van de onderwerpen	4-Havo	39	20	40
	5-Havo	44	22	32
Wordt onderschat in wat hij/zij kan	4-Havo	11	39	48
	5-Havo	17	39	44

E. De niet-gemotiveerde leerlingen

Deze groep blijkt vrij klein te zijn. 61 pct van de leerlingen zegt gemotiveerd te zijn voor het vak Geschiedenis, 27 pct heeft geen duidelijke mening en slechts 11 pct acht zich niet gemotiveerd. Wij denken dat voor veel leerlingen van de groep van 27 pct de vraag te stellig was.

Waarom 11 pct zegt tot de niet-gemotiveerden te behoren kunnen wij niet precies achterhalen. Vermoedelijk lopen de redenen hiervoor sterk uiteen.

Enkele voorzichtige conclusies kunnen wij wel trekken. Leerlingen die het vak niet fijn vinden zeggen dat zij in het algemeen niet goed gemotiveerd zijn. Zoals al eerder is gesteld, 51 pct van deze groep heeft ook behoefte aan onderwerpen die meer bij de eigen tijd passen. Dit alles bij elkaar lijkt een uitdaging van deze groep leerlingen aan de docent in te houden.

Het valt op dat 69 pct van de leerlingen zegt het vak te hebben gekozen voor de persoonlijke ontwikkeling, slechts 19 pct zegt dat het een vluchtvak is; cijfers waaruit blijkt dat 4- en 5-Havo leerlingen veel van het vak Geschiedenis en van hun docent verwachten.

F. Verschillen tussen 4- en 5-Havo leerlingen

Bij enkele vragen constateerden wij opvallende verschillen in beantwoording tussen 4- en 5-Havo leerlingen. Zij zijn terug te vinden in het schema.

4-Havo leerlingen lijken meer een voorkeur te hebben voor losse en korte onderwerpen.

Een deel van de 5-Havo leerlingen geeft aan dat zij door de docent te weinig worden uitgedaagd. Zij verlangen ook meer 'diepgang' in de onderwerpen. Daarnaast bestaat er bij 5-Havo leerlingen behoefte om meer 'overzicht' te krijgen, dat wil zeggen de plaats van een onderwerp in de geschiedenis beter te kunnen aangeven. Door de keuze van onderwerpen (passend bij onze tijd) en de invulling er van in een breder kader kan de docent deze leerlingen tegemoet komen.

In hoeverre de inhoud van de CSE-onderwerpen 1987 (de enquête werd gehouden in het voorjaar 1987) de verschillen in opvatting tussen 4- en 5-Havo leerlingen heeft beïnvloed kunnen wij niet vaststellen.

De verschillen tussen Havo- en Vwo-leerlingen zitten voornamelijk in de perceptie van de leraar, concludeert J. Hermans in zijn dissertatie over achtergronden voor vroegtijdig schoolverlaten.

Havo-leerlingen zeggen vaker, dat leraren onredelijke verwijten maken, weinig rekening houden met de stemmingen en gevoelens van leerlingen, geen belangstelling voor hen hebben en vreemden voor hen zijn. (J. Hermans, 'Niet-voortgezet onderwijs', Utrecht 1981, p. 94)

Een wereld van verschil

Jos van Ginkel, Jan Krol

In het eerste deel zijn de ervaringsgegevens van de leerlingen besproken. De opvattingen van docenten die gewend zijn met deze Havo-leerlingen te werken zijn misschien wel net zo belangrijk. De ervaringen die wij met Havo-leerlingen opdoen bij Geschiedenis en Staatsinrichting komen, blijkens de beantwoording van de enquête-vragen, over het algemeen goed overeen met die van collega's van de andere vakken. Waar dat niet het geval is, zal dat worden vermeld.

Jos van Ginkel is verbonden aan het Christelijk Streeklyceum te Ede; Jan Krol geeft les in Hengelo aan het Twickelcollege.

De mening van geschiedenisdocenten over de wijze waarop de onderwerpen en de lessen er het best uit kunnen zien, wordt geplaatst naast de wensen van de leerlingen. Dit gebeurt vervolgens ook ten aanzien van hun mening over huiswerk en toetsing. Zo wordt van twee kanten bekeken wat in de praktijk wenselijk lijkt.

Hoe de onderwerpen er het best uit kunnen zien

Zoals in het vorige deel reeds duidelijk is geworden, heeft de overgrote meerderheid van de leerlingen (84 pct) behoefte aan overzichtelijke onderwerpen. Dit wordt onderschreven door bijna alle docenten (92 pct); slechts een enkeling die daar anders over denkt!

De leerstof behoort ook *concreet* te zijn; 85 pct van de docenten is deze mening toegedaan. Dit in weerwil van de mening van 30 pct van de leerlingen op 4-Havo en 37 pct op 5-Havo, die zeggen weinig of géén moeite te hebben met minder concrete stof. Het aantal leerlingen dat dit zegt wél te hebben is vrijwel even groot ($\pm$ 34 pct). Is het alleen deze groep die de docenten vrijwel unaniem brengt op het standpunt, dat het in de Havo-bovenbouw niet het meest voor de hand ligt om abstracte stof te behandelen?

Bovendien vindt slechts 4 pct van de leraren Geschiedenis en Staatsinrichting 'de' Havo-leerlingen theoretisch ingesteld. Collega's van de andere vakken

denken er al net zo over. Ook op dit punt zijn de leerlingen in hun mening overigens sterk verdeeld. Onder hen vindt 26 pct zich theoretisch ingesteld, 30 pct heeft geen mening en 39 pct vindt van niet.

Meer wereldnieuws

Dat bij de behandeling van de onderwerpen om didactische redenen (motivatie, en dergelijke) kan worden aangesloten bij het wereldnieuws, lijkt te gelden voor 60 pct van de 5-Havo leerlingen, omdat zij zeggen daarin geïnteresseerd te zijn, terwijl dat op 4-Havo iets minder is (52 pct).

Maar docenten denken daar heel anders over. Slecht 14 pct van de geschiedenisleraren veronderstelt bij de Havo-leerlingen interesse voor het nieuws, terwijl dat relatief nog minder wordt gedacht door niet-geschiedenisleraren (10 pct).

Het is dan ook goed mogelijk, dat in de onderwijspraktijk te weinig aangrijpingspunten in de actualiteit worden gezocht. Voor de meeste leraren strekt het tot aanbeveling het nieuwsgebeuren wat vaker als instap te gebruiken of het te betrekken bij de leerstofkeuze. Daarbij dient in aanmerking te worden genomen, dat leerlingen mogelijk in een ander soort actualiteit zijn geïnteresseerd. Wellicht houden docenten de (wereld)politiek meer in het oog, terwijl de leerlingen vooral worden aangesproken door gebeurtenissen die spreken tot hun verbeelding.

Over de werkvormen en werkstukken

Over de vraag, of in de les liever in groepjes wordt gewerkt dan wel individueel, bestaat onder docenten eenzelfde verschil van mening als onder de leerlingen. Eénderde vindt van wel, éénderde deel weet het niet, en éénderde deel denkt van niet. Het blijkt dat de behoefte om individueel te werken onder méér leerlingen van 5-Havo voorkomt (44 pct), dan op 4-Havo (34 pct).

In het vorige hoofdstuk werd geconstateerd, dat bijna de helft van de leerlingen vindt dat ze een goed opgebouwd schriftelijk werkstuk kunnen maken, terwijl daarbij de behoefte bestaat aan (enige) ondersteuning.

Nogal wat docenten stellen daar niet zoveel vertrouwen in. Zowel 57 pct van de geschiedenisleraren als ook de collega's in de andere vakken, is de mening toegedaan dat Havo-leerlingen géén goed opgebouwd werkstuk kunnen maken. Maar slechts 16 pct van de leerlingen vindt dat van zichzelf.

Wat onder het maken van 'een goed opgebouwd schriftelijk werkstuk' wordt verstaan, dient uiteraard te worden begrepen in de context van het leerproces dat zich afspeelt op 4- en 5-Havo-niveau. Of dat bij de beantwoording van deze vraag, met name bij docenten, ook steeds is gebeurd, valt niet te controleren. Dat de vaardigheden die daarbij behoren te worden geoefend, te hoog worden geacht, is wel duidelijk. Immers: slechts 4 pct van de docenten denkt goed met werkstukken te kunnen werken, terwijl 17 pct dat tot op zekere hoogte mogelijk acht.

Het is onwaarschijnlijk dat de grote groep van docenten die weinig of geen vertrouwen heeft in het leren maken van scripties, daar tijd aan besteedt. Daarmee staan ongetwijfeld veel van de 50 pct van Havo-leerlingen die allen de mening zijn toegedaan best een werkstuk te kunnen maken, wel een beetje in de kou. Evenzeer als 30 procent van de rest van de leerlingen, die daarover geen uitgesproken mening heeft.

Met haalbare doelstellingen, goed gestructureerd materiaal en duidelijke aanwijzingen, lijkt een werkveld te kunnen worden ontgonnen, dat op veel plaatsen braak ligt. Volgens veel leerlingen is het vruchtbaar, maar goede begeleiding lijkt noodzakelijk.

Over huiswerk en toetsen

Er zijn net zoveel Havo-leerlingen die een voorkeur uitspreken voor leerwerk als leerlingen die liever maakwerk opkrijgen (39 pct). Dat is juist ingeschat door 20 pct van de leraren die aangeven op Havo-niveau hierin geen voorkeur te herkennen.

Het valt op dat 50 pct van de geschiedenisdocenten denkt dat Havo-leerlingen maakwerk prefereren, terwijl de collega's van de andere vakken er voor 64 pct zo over denkt.

Slechts 11 pct van deze collega's veronderstelt, dat leerwerk de Havo-leerlingen beter bevalt. Wat dat betreft stellen geschiedenisdocenten daar met 28 pct toch wel wat meer vertrouwen in.

Overigens: docenten zijn er bij de beantwoording van de vraag of leerlingen liever leer- of maakwerk doen, natuurlijk niet van uit gegaan wat zij het beste voor hen vinden. Het toont slechts in hoeverre ze hun leerlingen juist inschatten. Dat geldt ook voor het volgende:

Mondeling of schriftelijk toetsen

Van de leerlingen heeft 20 pct geen echte voorkeur, terwijl de helft van de leerlingen liever schriftelijk dan mondeling wordt getoetst.

Dit zal slechts 5 pct van de geschiedenisleraren echt verbazen. En 18 pct zal er wat verwonderd van opkijken omdat ook zij, maar in mindere mate, in de veronderstelling verkeren dat de leerlingen liever mondeling worden getoetst. Van de docenten gaat 32 pct ervan uit, dat het de leerlingen niet veel uitmaakt en de rest (45 pct) heeft de situatie vrij reëel ingeschat, namelijk dat over het geheel genomen leerlingen liever schriftelijk worden getoetst.

'Leraren zijn het niet altijd met elkaar eens.'

Over motivatie

Slechts 11 pct van de leerlingen beschouwt zich, zoals in het eerste deel al is verteld, als niet goed gemotiveerd. Met name onder geschiedenisdocenten bestaat de indruk dat de situatie heel wat erger is. Van hen gaat 44 pct er namelijk vanuit, dat onze Havo-leerlingen weinig of niet gemotiveerd zijn. Het aantal zwartkijkers onder niet-geschiedenisdocenten is wat dat betreft 9 pct minder.

Voor de duidelijkheid: deze negatieve kijk staat in schril contrast met het gegeven, dat ruim 60 pct van de Havo-leerlingen zich redelijk tot goed gemotiveerd vindt, terwijl 28 pct hun motivatie niet meer of minder acht dan wat zij als normaal zien.

Gemotiveerd

Tussenbalans

De ervaringen van de docenten variëren blijkbaar sterk. Elke docent heeft zo zijn eigen opvattingen. Slechts over drie zaken is meer dan 70 pct van de docenten het in meer of mindere mate met elkaar eens, namelijk dat Havo-leerlingen niet theoretisch zijn en dat ze concrete leerstof behoeven die overzichtelijk dient te worden aangeboden.

Daarnaast zijn er nog twee onderwerpen waarover een kleine meerderheid hun mening deelt. Leerlingen in de Havo-bovenbouw kunnen niet goed werkstukken maken (57 pct) en ze zouden niet geïnteresseerd zijn in het wereldnieuws (63 pct).

Bovendien verschilt 'de' mening van docenten, zoals we hebben gezien, op

Is hier sprake van een communicatiestoornis? Rekent de docent in de Havo-bovenbouw misschien te vanzelfsprekend op een respons van leerlingen, die past bij zijn/haar eigen kennis- en ervaringsniveau?

Dat slechts, met terughoudendheid, 26 pct van de geschiedenisdocenten de mening van het merendeel van de leerlingen die zich gemotiveerd vindt onderschrijft, duidt erop dat er wellicht ten onrechte sprake is van een algemeen gebrek aan vertrouwen in de goede wil en inzet van de Havo-leerlingen.

Dit geeft aan dat er niet alleen gesleuteld behoort te worden aan de leerstofkeuze en de didactiek, maar dat er in de attitude van nogal wat docenten wel iets mag veranderen.

een aantal punten aanzienlijk van die van de leerlingen. Wellicht is in dit opzicht het belangrijkste resultaat van deze enquête wel, dat misvattingen over desinteresse in het wereldnieuws en het veronderstelde gebrek aan motivatie van Havo-leerlingen goeddeels zijn weerlegd.

Overigens werpt de verscheidenheid aan meningen die zowel onder docenten als leerlingen bestaat, haar schaduw vooruit. Zaligmakende oplossingen mogen niet worden verwacht voor het weerbarstige onderwijsveld in de Havo-bovenbouw.

Toch zullen we op basis van de enquêtegegevens trachten te komen tot zinvolle suggesties. Maar niet, voordat een extra complicerende factor erbij is betrokken: relevante verschillen die aan het licht zijn gekomen tussen onze mannelijke en vrouwelijke leerlingen.

De beleving van het geschiedenis onderwijs door meisjes en jongens

Jan Krol

Er is de afgelopen jaren een grote hoeveelheid literatuur verschenen over sexe-ongelijkheid in het onderwijs. De rolbevestigende functie van het onderwijs neemt daarin een centrale plaats in. De dissertatie van Paul Jungbluth illustreert dit bijvoorbeeld met de houding die docenten aan de dag leggen tegenover meisjes en jongens. Veel publikaties die de noodzaak van emancipatie behandelen, gaan vergezeld van statistieken die ongelijke onderwijskeuze, doorstroming en carrièremogelijkheden van meisjes aantonen. In hoofdlijnen is dit over het algemeen ook goed bekend. Maar dat er in ons voortgezet onderwijs gemiddeld genomen nog een duidelijke achterstand bestaat in de prestaties van meisjes in vergelijking met jongens, wordt vaak over het hoofd gezien.

Naar oorzaken voor deze prestatieverschillen in het onderwijsaanbod zelf is tot nu toe nog weinig onderzoek verricht. Zo bleek er geen vergelijkingsmateriaal te vinden voor de uitslag van deze enquête, die toont dat meisjes en jongens in de Havo-bovenbouw het schoolvak Geschiedenis ieder op hun eigen manier ervaren. Zelfs in de belevingsschaal die het Cito in 1987 voor het vak wiskunde samenstelde, werd aan het onderscheid tussen jongens en meisjes voorbijgegaan.

Toch levert een probleembenadering vanuit deze optiek interessante gegevens op. Want aan de hand hiervan kan gezocht worden naar manieren om de kansongelijkheid tussen jongens en meisjes te verminderen door stofinhoudelijke en/of didactische aanpassingen.

De enquête is met betrekking tot het onderscheid tussen jongens en meisjes exploratief van karakter. De stand van onderzoek naar sexe-specifieke verschillen in leerstofbeleving en kennisverwerving bleek in veel opzichten ook in deze fase te verkeren. Onder voorbehoud zal gepoogd worden om de enquêtegegevens toe te lichten met achtergrondinformatie. Die bleek onmisbaar om te komen tot adviezen ter verbetering van een situatie, die onder meer leidt tot onderstaande prestatieverschillen tussen jongens en meisjes.

Prestatieverschillen

Dat er ook buiten de exacte vakken prestatieverschillen bestaan tussen jon-

LITERATUUR

- Marie Bekker, *Socialisatie*. In: *Vrouwenstudies — Een inleiding*. Red.: Saskia Poldervaart, Nijmegen 1983, p. 71-91.
- Th. Bergen en R. Alberts, *Sexeverschillen en situatie-specifieke motiefmetingen*. In: *Motivatatie gemeten?* Red.: Th. Bergen en E. Roede, Harlingen 1983 (SVO-reeks 72), p. 197-225.
- I. Bontius, *Naar een theorie over de beroepssocialisatie van vrouwen*. In: *Pedagogische Studiën*, 1986 (63), p. 315-325.
- S. Grotenhuis en M. Volman, *Meisjes-onderwijs of onderwijs voor meisjes?* In: *Pedagogische Studiën*, 1986 (63), p. 326-336.
- HIJ of ZIJ, maakt dat verschil?* Dl. 1: *Handreiking voor docenten, brugklasdocenten en ouders van leerlingen in Vwo, Havo en Mavo*. Publikatie van het Ministerie van O. & W., 1984.
- Paul Jungbluth, *Docenten over onderwijs aan meisjes. 'Positieve discriminatie met een dubbele bodem'*, Nijmegen 1982 (diss.).
- Kongresbundel Winteruniversiteit vrouwenstudies*, Red.: Jeanne Hoogers, e.a., Nijmegen 1983, p. 200-232.
- Ilja Mottier, *Waar was Marie. Meisjes en geschiedenisonderwijs*. Adviesgroep leermiddelen, Den Haag 1982.
- Rolonderzoek in het onderwijs, een bundeling van het onderzoek naar emancipatie in het onderwijs*, Harlingen 1984 (SVO-reeks 75).
- Tien Jaar Verder. Rapportage tien jaar onderwijs emancipatie*, L. Veeken e.a., Amsterdam, z.j. (SCO-Rapport 84).
- De vakkenpakketkeuze van meisjes. Een onderzoek t.b.v. een campagne*. (In opdracht van reclame-adviesbureau 'Design plus'). Nipo, Amsterdam 1987.
- Paula Willemsse, *Overleven in de Bovenstroom van het Voortgezet Onderwijs: Veranderde Milieu-effecten voor Jongens en Meisjes*. In: *Tijdschrift voor onderwijsresearch* 12, 1987, p. 329-343.

gens en meisjes, is bij veel docenten nauwelijks bekend. De tabel laat dit zien voor het vak Geschiedenis bij de Havo-eindexamens van de afgelopen jaren.

Een vergelijking van deze examenresultaten bij Geschiedenis, die zo nadelig uitvallen voor meisjes, met die van andere vakken maakt duidelijk, dat meisjes gemiddeld genomen bij alle vakken minder presteren, behalve bij onze moedertaal.

Examenresultaten bij Geschiedenis op de Havo (Gegevens CBS)

Cijfer	Schooljaar 1984		Schooljaar 1985		Schooljaar 1986	
	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes
≤ 4	1 pct	2 pct	1 pct	2 pct	1 pct	2 pct
5	5	9	7	11	4	9
6	29	40	35	46	29	40
7	44	37	42	34	34	38
≥ 8	21	11	15	7	22	12

**Lees mee
met de
Russen!**

**Het beste
uit de
Sovjet-pers**

De Sovjet Monitor is een nieuw, onafhankelijk maandblad. De Sovjet Monitor geeft letterlijke en ongeïnterpreteerde vertalingen. Zo bevat het maartnummer een selectie uit meer dan 500 artikelen over minstens 100 onderwerpen, bijeengezocht uit 52 kranten, tijdschriften en radioprogramma's.

Aan de ommezijde van deze kaart treft u een aantal reacties aan op de eerste twee nummers van ons blad. Voor opgave als abonnee of aanvraag van een proefnummer kunt u het andere gedeelte van deze kaart gebruiken.

In nummer 1 onder meer:

Interview met Boecharins weduwe
Pleidooi voor oudgelovigen
Werkgelegenheid op de tocht?
Drugsprobleem in Moskou
Russen over de doodstraf

In nummer 2 onder meer:

Stalins oorlog tegen Leningrad
Leven van een gezin na Tsjernobyl
Schrijver Raspoetin over het milieu
Personal computers: een zorgenkind
Emancipatie van de Sovjet-vrouw

Социалистическая
ИНДУСТРИЯ

ОТОНЕН

КОМСОМОЛЬСКАЯ
ПРАВДА

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

SVJET

ПРАВДА

НЕДЕЛЯ

MONITOR

'Wie de Sovjet-Unie van binnen wil leren kennen zonder er naartoe te gaan heeft daartoe nu de gelegenheid.'

Hella Rottenberg, De Volkskrant

'Wie zich beroepshalve of uit pure belangstelling met de Sovjet-Unie bezighoudt, wordt door het blad de gelegenheid geboden zich een eigen oordeel te vormen over de ontwikkelingen aldaar.'

Chris Fernig, De Telegraaf

'Ronduit adembenemend is het lange interview met de weduwe van Nikolaj Boecharin... Voor de eerstvolgende nummers ben ik gegarandeerd verkocht...'

Geert Mak, NRC

'In dit eerste nummer van 32 pagina's staan elf hoogst interessante, onverkorte artikelen... Ik heb mij er spoorlags op geabonneerd en kan u dat ook van harte aanraden.'

Nico Scheepmaker, GPD-pers

SOVJET **MONITOR**

☐ Ik abonneer mij op de **Sovjet Monitor** met ingang van
(datum of nummer invullen)

☐ Ik wens een proefnummer van de **Sovjet Monitor** te ontvangen à *f* 7,50 (incl. portokosten)

Naam:

Straat + huisnummer:

Postcode + woonplaats:

Voor betalingen gelieve u de ontvangst van een acceptgirokaart af te wachten.
Een abonnement op de **Sovjet Monitor** kost *f* 70,- per jaargang (12 nummers).
Voor abonnementen die tijdens de lopende jaargang ingaan, betaalt u evenredig minder,
afhankelijk van het aantal afleveringen dat u ontvangt.
Voor telefonische opgave van een abonnement kunt u bellen naar:
Uitgeverij SUN, ☎ 080 - 22 17 00.

1
2
3

een postzegel
hoeft niet

Uitgeverij SUN
Antwoordnummer 228
6500 VB Nijmegen

Het opmerkelijke is, dat op het eind van de lagere school de prestaties van jongens en meisjes door de bank genomen gelijk zijn en het is onze indruk dat meisjes in de eerste jaren van de middelbare school zelfs iets beter presteren. We volstaan hier met de opmerking dat er in of na het derde jaar een ommekeer plaatsvindt waarbij de prestaties van meisjes in vergelijking met die van jongens, zowel op Mavo, Havo als Vwo, bij vrijwel alle vakken terugzakt.*

Het is goed dit in het achterhoofd te houden bij het beoordelen van de enquête-gegevens. Het is een reden om de belevingsverschillen die zichtbaar worden niet alleen te verklaren of te verbinden aan het geschiedenisonderwijs in de Havo-bovenbouw. Het is van betekenis bij de interpretatie van de sexespecifieke verschillen zelf.

Meisjes kiezen vaker geschiedenis

Veel meer meisjes kiezen het vak Geschiedenis dan jongens, een boeiend gegeven. Onder de groep van geënquêteerde leerlingen waren 742 meisjes (63 pct) en 437 jongens (37 pct). Dat zijn maar liefst 305 meisjes meer.

* Naast CBS-gegevens over prestatie-verschillen tussen jongens en meisjes, die deels ontleend zijn aan 'Statistiek van het Vwo, Havo en Mavo-eindexamen' (1982-1983-1984-1985), is ondermeer gebruik gemaakt van Cito-studies.

Voor gegevens over de groep leerlingen in de tabel is te rade gegaan in: 'Verantwoording Eindtoets Basisonderwijs 1981' (met een historisch overzicht over de periode 1966-1980), J.M. Wijnstra, Cito Specialistisch Bulletin nr. 25, Arnhem 1984.

Het meest sprekend over prestatie-verschillen tussen jongens en meisjes aan het eind van het voortgezet onderwijs is het - voorlopig - intern werkdocument: 'Verslag van sexe-specifieke verschillen in toets- en itemanalyses', M.A.M. Theunissen, Cito-Documentatiereeks No. 239, Arnhem 1987.

Uit CBS-gegevens blijkt dat de verhouding tussen jongens en meisjes in de Havo-bovenbouw in het schooljaar 1986-'87, toen de enquête werd afgenomen, was: jongens 44,75 pct en meisjes 55,25 pct.

Gezien over een reeks van jaren, volgt van de meisjes gemiddeld 36,3 pct Geschiedenis. Binnen de op zich reeds kleinere groep jongens volgt gemiddeld slechts 28 pct dit vak.

Het eindresultaat is, zoals ook de enquête-gegevens tonen, dat bijna 2/3 deel van de leerlingen die het geschiedeniseindonderwijs volgt, behoort tot het vrouwelijke geslacht.

Het is mogelijk dat in de aanzienlijk grotere groep meisjes percentueel meer leerlingen zitten die Geschiedenis kozen, hoewel ze er minder goed in waren, terwijl bij jongens een strengere (zelf-) selectie is opgetreden. Misschien kunnen de gemiddeld lagere scores die meisjes op het eindexamen behalen, mede daaruit worden verklaard. Ook bij het invullen van de enquête-vragen kan dit van invloed zijn geweest. Van de zwakkere leerlingen mogen immers minder zelfbewuste antwoorden worden verwacht dan van sterkere leerlingen.

We beschikken evenwel niet over gegevens die deze suggestie bevestigen. We

gaan hier dan ook niet vanuit bij de interpretatie van de enquête-gegevens, temeer omdat meisjes bij vrijwel alle vakken minder scoren dan jongens.

Procentueel geeft 4 pct méér te kennen dat Geschiedenis voor hen beslist géén vluchtvak is. Oppervlakkig gezien lijkt dat weinig, maar kijk je naar de absolute aantallen, dan wordt de groep die ons vak van harte kiest, gevormd door 459 meisjes. En dat is meer dan alle 437 jongens die aan de enquête hebben deelgenomen, bij elkaar.

Dit toont aan, dat de enquête de lezer makkelijk kan misleiden. Door uit te gaan van de percentuele gegevens komen verschillen in opvattingen van jongens en meisjes naar voren. Maar het geeft tegelijk een geflatteerd beeld van wat zich in de werkelijkheid afspeelt, wanneer het volgende niet in het oog wordt gehouden:

In de enquête staat het opgevoerde percentage van meisjes dat zich ergens over uitspreekt voor de mening van bijna 2/3 deel van de leerlingen, in vergelijking met precies hetzelfde percentage dat staat voor 'jongens'. Maar dat laatste heeft betrekking op slechts 1/3 deel van de totale groep die het geschiedenisonderwijs volgt in de Havo-bovenbouw.

Dit gegeven ontnemt de mogelijkheid om op het eerste oog vrij geringe percentuele verschillen (tussen 4 en 7 pct) lichtvaardig opzij te schuiven als te beperkt om daar conclusies aan te kunnen of hoeven verbinden voor onze onderwijspraktijk. Als het er om gaat je onderwijs af te stemmen op de meerderheid van je publiek dan zijn de absolute aantallen belangrijker dan de percentages binnen elke categorie.

Bij de vragen die uit de enquête worden gelicht om dit artikel te illustreren, worden dan ook de percentages én de absolute aantallen vermeld.

		zeer eens	eens	om het even	oneens	zeer oneens	open
Is Geschiedenis voor jou een vluchtvak	Jongens	61 14 pct	27 6 pct	45 10 pct	48 11 pct	252 58 pct	4 1 pct
	Meisjes	83 11 pct	58 8 pct	52 7 pct	82 11 pct	459 62 pct	8 1 pct
Vind je Geschiedenis een fijn vak?	Jongens	124 28 pct	190 53 pct	89 20 pct	13 3 pct	16 4 pct	5 1 pct
	Meisjes	174 23 pct	308 42 pct	208 28 pct	25 3 pct	19 3 pct	8 1 pct

Veel meer meisjes kiezen 'Geschiedenis' en zij doen dat ook nog vaker met duidelijker voorkeur dan jongens. Desondanks bevat het de meisjes procentueel iets minder: 'slechts' 65 pct vindt het een fijn vak, tegenover 71 pct van de jongens. Bovendien is de groep van meisjes die ons vak niet leuker vindt dan de meeste andere vakken, 8 pct groter. In de praktijk geldt dit voor 208 meisjes en voor 89 jongens.

De reden voor minder welbehagen bij meisjes dan bij jongens kan niet direct uit de enquête worden afgeleid. Wel volgen hieronder meer aanwijzingen dat jongens zich beter kunnen vinden in ons geschiedenisonderwijs dan meisjes.

'Vrede' wordt door jongens beschouwd als afwezigheid van oorlog; meisjes associëren het met positieve gevoelens: liefde, vriendschap en geluk. (Falk en Selij)

De belevingswereld van jongens en meisjes loopt uiteen. Uit het onderzoek van A. Falk en H. Selij: 'Die Begriffe "Krieg" und "Frieden" in der Vorstellung von Kindern und Jugendlichen' (1982), blijkt dat jongens 'oorlog' associëren met wapentuig en avonturen, terwijl meisjes daarbij vooral denken aan dood en vernietiging.

Geschiedenis een 'mannenvak'?

A. Uit de enquêtegegevens blijkt, dat 16 pct van de meisjes bij Geschiedenis méér ondersteuning wil dan bij andere vakken; van de jongens is dat maar 5 pct. Het percentage jongens dat ondersteuning beslist niet nodig vindt, ligt zelfs 15 pct hoger.

B. Nogal wat meisjes hebben blijkbaar een langere tijd nodig om aangeboden stof te gaan beheersen, 8 pct méér meisjes geeft namelijk te kennen veel tijd aan Geschiedenis te besteden. Omgekeerd: naast de 38 pct van de jongens die laat doorschemeren met 'weinig' tijd klaar te zijn, staat een groep van 24 pct meisjes, een verschil van 14 pct. Dat meisjes uiteindelijk slechtere resultaten behalen, is blijkbaar niet te wijten aan hun inzet.

		zeer eens	eens	om het even	oneens	zeer oneens	open
Wil bij Geschiedenis meer ondersteuning dan bij andere vakken	jongens	7 2 pct	13 3 pct	57 13 pct	98 22 pct	257 59 pct	5 1 pct
	meisjes	42 6 pct	76 10 pct	117 16 pct	175 24 pct	330 44 pct	2 0 pct
Besteedt veel tijd aan Geschiedenis	jongens	21 5 pct	85 19 pct	158 36 pct	102 23 pct	64 15 pct	7 2 pct
	meisjes	68 9 pct	174 23 pct	322 43 pct	125 17 pct	49 7 pct	4 1 pct
Kan zich bij Geschiedenis goed concentreren	jongens	102 23 pct	169 39 pct	107 24 pct	41 9 pct	15 3 pct	3 1 pct
	meisjes	121 16 pct	261 35 pct	198 27 pct	103 14 pct	55 7 pct	4 1 pct
Wordt onderschat in wat hij/zij aankan	jongens	36 8 pct	51 12 pct	170 39 pct	84 19 pct	89 20 pct	7 2 pct
	meisjes	15 2 pct	52 7 pct	274 37 pct	172 23 pct	219 30 pct	10 1 pct

C. Jongens kunnen hun gedachten makkelijker bij de leerstof houden. Dat blijkt uit het gegeven, dat 9 pct méér meisjes moeite heeft om zich er op te concentreren. Het percentage dat er wél in zegt te slagen een goede concentratie op te brengen, ligt 11 pct lager dan bij de jongens.

Een deel van de verklaring ligt wellicht in de puberteit en de daarmee samenhangende grotere gerichtheid op relaties bij meisjes dan bij jongens. In paragraaf 7 komen we hierop terug. Voorlopig laten we het bij de constatering, dat de behandelde geschiedenisstof blijkbaar beter aansluit bij de beleavingswereld van jongens dan van meisjes.

D. De enquête-gegevens wekken ook de indruk dat relatief meer meisjes op hun tenen moeten lopen. Van de jongens is 20 pct de mening toegedaan méér te kunnen dan van hen wordt geëist, maar hun mening wordt slechts door 7 pct van de meisjes gedeeld.

Dat ze worden onderschat, wordt door 39 pct van de jongens weersproken en door 53 procent van de meisjes.

De jongens behalen gemiddeld gesproken hogere resultaten. Alles wijst erop dat ze dat met gemak doen.

Niet minder gemotiveerd

Wie verwacht dat meisjes door het een en ander minder gemotiveerd raken, vergist zich.

A. Zowel jongens als meisjes beschouwen zich in meerderheid redelijk tot goed gemotiveerd, procentueel scoren ze hierin overeenkomstig. Slechts 11 pct van de meisjes geeft te kennen ongemotiveerd te zijn, tegenover 12 pct van de jongens.

Het percentage meisjes dat een eventueel gebrek aan motivatie verklaart uit het onderwerp dat wordt behandeld, is met 38 pct nauwelijks groter dan bij de jongens. Wel wijst 5 pct méér meisjes dat aan hun docent.

Zijn meer meisjes gevoeliger dan jongens voor relationele zaken? Of geeft dit aan dat zij de lespraktijk van de docenten anders ervaren? Paul Jungbluth heeft onder andere aangetoond dat een meerderheid van onderwijsgeevenden meisjes 'ijveriger', 'kwetsbaarder', 'volgzamer' en dommer vindt, hoewel ze deze typering niet systematisch hanteren. De meeste docenten ervaren dit als een gegeven en niet als een probleem waar iets aan te doen zou zijn.

Uit het onderzoek van Van der Werf (1986) blijkt, dat niet de sexe van de

docenten bepalend is voor de prestaties en de vakkenpakketkeuzes van de meisjes, maar de attitude die de docent tegenover hen aanneemt.

De aanwijsbaar positievere verwachtingen en houding die onderwijsgeevenden tegenover jongens aan de dag leggen, brengt hen ongetwijfeld tot een groter zelfbewustzijn en tot betere prestaties. Dat meisjes in vergelijking minder worden gestimuleerd, is de keerzijde van de medaille. Mogelijk is dit de achtergrond voor het oordeel van meer meisjes dan jongens, dat een eventueel gebrek aan motivatie ontstaat door de docent.

B. Meer meisjes dan jongens (5 à 6 pct) zeggen gemakkelijk de moed op te geven, minder vasthoudend te zijn.

Dit is op het eerste oog in strijd met wat de meerderheid van docenten, aldus Jungbluth, meer kenmerkend voor meisjes acht, namelijk dat ze over meer doorzettingsvermogen beschikken dan jongens. Mogelijk toont zich in de beantwoording van deze vraag de grotere onzekerheid, die meisjes vaker aan de dag leggen.

Uit onderzoek en literatuur blijkt, dat meisjes eerder de schuld voor falen bij zichzelf zoeken. Jongens blijken over het algemeen zekerder van zichzelf te zijn: succes schrijven zij makkelijker toe aan eigen kunnen en inzet. Om het populair te zeggen: gaat een proefwerk mis dan legt een jongen de oorzaak gemakkelijker bij de vraagstelling of de docent; behaalt een meisje een goed punt, dan wordt dat eerder toegeschreven aan het toeval of geluk. Is het een onvoldoende, dan ligt de oorzaak bij haarzelf, omdat ze het gevoel heeft het eigenlijk niet te kunnen of omdat ze er (toch nog) te weinig aan heeft gedaan.

Uiteenlopende interesses

A. Onder meisjes bestaat iets meer dan bij jongens voorkeur (± 5 pct) voor losse onderwerpen, in plaats van de behandeling van een totaaloverzicht van de geschiedenis.

Eenzelfde percentage van 5 pct méér meisjes (totaal 47 pct) spreekt zich uit voor een meer diepgaande behandeling van enkele in plaats van meerdere onderwerpen. Naast degenen voor wie het om het even is, staat overigens een minderheid van 36 pct van zowel jongens als meisjes, die het liever bij korte onderwerpen houdt.

B. Van de meisjes vindt 38 pct, dat de geschiedenisstof die wordt behandeld erop behoort te zijn gericht het inzicht in de eigen tijd te verdiepen. Van de jongens vindt dat 43 pct belangrijk. Meer meisjes dan jongens lijken het belangrijk te vinden dat onderwerpen op zichzelf interessant zijn. Het (directe) nut ervan komt bij hen niet op de eerste plaats. Jongens lijken vaker een meer functionele houding aan de dag te leggen: een historisch onderwerp is pas belangrijk als je de kennis die je ermee opdoet ook daadwerkelijk kunt gebruiken.

C. Er blijkt een markant verschil tussen jongens en meisjes in hun interesse voor het wereldnieuws. Maar liefst 69 pct van de jongens zegt daarin geïnteresseerd te zijn, tegenover slechts 47 pct van de meisjes. Dat is 22 pct verschil, geen enkele enquête-vraag werd zo uiteenlopend beantwoord.

Dit opmerkelijke verschil komt ongetwijfeld voort uit een heel complex

		zeer eens	eens	om het even	oneens	zeer oneens	open
Heeft een echte interesse in het wereldnieuws	jongens	150 34 pct	152 35 pct	77 18 pct	36 8 pct	18 4 pct	4 1 pct
	meisjes	110 15 pct	238 32 pct	250 34 pct	104 14 pct	37 5 pct	3 0 pct
Vind dat Geschiedenis moet uitgaan van vragen die bij onze tijd passen	jongens	88 20 pct	99 23 pct	119 27 pct	61 14 pct	61 14 pct	9 2 pct
	meisjes	103 14 pct	181 24 pct	198 27 pct	144 19 pct	107 14 pct	9 1 pct
Is theoretisch ingesteld	jongens	67 15 pct	84 19 pct	156 36 pct	61 14 pct	55 13 pct	14 3 pct
	meisjes	100 13 pct	112 15 pct	253 34 pct	130 18 pct	121 16 pct	26 4 pct
Heeft moeite met minder concrete stof	jongens	32 7 pct	74 17 pct	141 32 pct	111 25 pct	68 16 pct	11 3 pct
	meisjes	92 12 pct	157 21 pct	277 37 pct	143 19 pct	61 8 pct	12 2 pct
Werkt het liefst met onderwerpen die die hij/zij overziet	jongens	227 52 pct	121 28 pct	65 15 pct	9 2 pct	10 2 pct	5 1 pct
	meisjes	466 63 pct	169 23 pct	61 8 pct	32 4 pct	7 1 pct	7 1 pct

van oorzaken. Maar wellicht zijn die te herleiden tot één gegeven: de gangbare rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Daarin past het, dat jongens een houding wordt aangeleerd om problemen zelfstandig aan te pakken. Van hen wordt meer dan van meisjes verwacht dat ze een maatschappelijke positie verwerven in de vooralsnog door mannen gedomineerde maatschappij. Wat daarin gebeurt trekt dan ook meer de belangstelling van jongens dan van meisjes. Uit socialisatie-onderzoek blijkt, dat bij jongens de ontwikkeling van deze voorkeuren en interesses zich reeds vanaf het 4e levensjaar voltrekt en dat zich dit na de lagere school verdiept. Bij meisjes zijn de sexe-specifieke voorkeuren minder sterk tot de puberteit.

Daaruit kan mede verklaard worden waarom hun prestaties op de lagere

school en in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs vergelijkbaar zijn met die van jongens. De puberteit beleven meisjes echter intensiever dan jongens, doordat hun vrouwelijke identiteit zich dan sterk ontwikkelt, terwijl ze zich in het verlengde daarvan geconfronteerd zien met een verwarring-scheppend dubbel toekomstbeeld. Dit schept in deze leeftijdsfase voor een aantal meisjes een grotere afstand tot de leerstof op school omdat minder duidelijk lijkt wat daarvan voor hen later het nut zal zijn. Daarnaast richt de aandacht zich sterk op het eigen persoonlijke leven en de eigen sociale kring.

Hoe het ook zij, het gegeven dat jongens duidelijk meer interesse hebben in het wereldnieuws bevestigt het vermoeden dat, wanneer we er bijvoor-

beeld toe willen bijdragen dat onze leerlingen later in staat zullen zijn hun bijdrage te leveren aan de democratie, mede door oog te hebben voor wat er in de samenleving om hen heen gebeurt, we in onze lespraktijk wat meer aandacht zullen moeten laten uitgaan naar de meisjes. Dit gebeurt dan dus, zo leert de enquête, in weerwil van de belangstelling van velen onder hen. Mogelijk ligt hierin voor meisjes ook een extra barrière, om hun politieke en sociale rechten te leren kennen.

Voorkeuren in de les

Op de vraag of liever in groepjes dan individueel wordt gewerkt, hebben meisjes en jongens overeenkomstig geantwoord. Beide groepen geven een lichte voorkeur te kennen voor individueel werken (± 38 pct).

Meer meisjes hebben aangegeven dat ze bij Geschiedenis extra-ondersteuning nodig hebben dan bij andere vakken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat, terwijl de grote meerderheid (84 pct) van de Havo-leerlingen voorkeur heeft voor overzichtelijke onderwerpen, de

Een school kan niet beweren dat zij emancipatie nastreeft en het bij Geschiedenis uitsluitend over mannen hebben.

Uit: 'Gelijke kansen. Maatregelen ter voorkoming van achterstand bij meisjes in het voortgezet onderwijs'. (Brochure Ministerie van Onderwijs, 1987, p. 5)

behoefte daartoe onder meisjes groter is (± 6 pct) dan bij de jongens. Van de meisjes geeft 14 pct meer aan moeite te hebben met minder concrete stof, terwijl ook meer meisjes (± 6 pct) zeggen weinig theoretisch te zijn ingesteld.

Het past in deze lijn wanneer er meer meisjes (± 12 pct) dan jongens een voorkeur uitspreekt voor maakwerk, terwijl omgekeerd 11 pct meer jongens leerwerk prefereert.

Bijna de helft van de meisjes, 4 pct meer dan jongens, acht zich in staat tot het maken van een goed opgebouwd schriftelijk werkstuk, waarschijnlijk mede omdat dit met 'maakwerk' te maken heeft. Ruim de helft van de meisjes, 9 pct meer dan jongens, prefereert schriftelijke boven mondelinge overhoringen.

Bijna consequent spreekt uit de beantwoording van de meisjes meer onzekerheid dan bij jongens. Dat er bij meisjes inderdaad sprake is van een grotere negatieve faalangst, is reeds langer uit onderzoek bekend. Het uit zich onder andere in behoefte aan overzichtelijkheid en gebrek aan zelfvertrouwen, wanneer (leer-) situaties inzichtelijk handelen of denken vereisen. Deze negatieve faalangst kan in hoge mate bepalend worden geacht voor het gebrek aan prestaties, wat uiteindelijk een lager eindniveau oplevert.

De enquête levert dan ook een beeld op, dat aansluit bij bestaande literatuur

Meisjes zijn het vaker eens met uitspraken als: 'Als ik dingen moet leren weet ik vaak niet waar dat goed voor is' en 'Ik zie niet in waarom ik al die vakken moet leren'. (Hermans, 1983, p. 94)

over sexe-specifieke motivatieverschillen. Al vaker is gemeten, dat jongens zich significant hoger bekwaam achten in de exacte vakken en ook in vakken als Aardrijkskunde, Geschiedenis en Biologie. Dit wordt (veelal) geweten aan voor- en buitenschoolse socialisatie die het gevolg is van het bestaande rolpatroon. Die leidt ertoe dat deze vakken een duidelijkere betekenis hebben voor hun toekomstige rol in de maatschappij. De interesses van jongens zijn daarop al meer afgestemd dan bij meisjes. Meisjes voelen zich onzeker-

der en rapporteren bij al deze vakken dan ook een grotere inzet.

Maar ook in leersituaties kan het zo zijn dat aanwezigheid van jongens negatief uitwerkt. Uit onderzoek bij onder andere Wiskunde bleek, dat in klassen zonder jongens, door meisjes beter wordt gepresteerd.

De invoering van het systeem van co-educatie, waarbij jongens en meisjes gemengd kwamen te zitten, is in bepaalde opzichten mogelijk ten koste gegaan van meisjes. Want daarmee kwam een eind aan de 'traditionele meisjes-pedagogiek' die binnen de MMS en dergelijke was ontwikkeld.

Het "mannenvak" herzien?

De helft van de Geschiedenis wordt in schoolboekjes weggelaten, namelijk waar het die van vrouwen betreft. Dat wordt wel eens gezegd. Wanneer hier enige grond van waarheid in schuilt, dan is een deel van de oplossing ongetwijfeld in die richting te zoeken.

Het CSE van 1990 bevat voor het eerst een onderwerp waarin vrouwen centraal staan. Mogelijk vormt dit een aardig opstapje om wat meer tegemoet te komen aan wat misschien meer ligt in de belangstellingssfeer van het merendeel van onze leerlingen.

Overigens lijkt het wenselijk dat de historie van vrouwen wordt geïntegreerd in de geschiedenisstof die wordt behandeld, zoals ook de HEG aanbeveelt.

Jongens hebben een meer instrumentele oriëntatie, ze zijn eerder geneigd te denken in termen van productiviteit en resultaten. Bij meisjes is vaker dan bij jongens sprake van een interpersoonlijke oriëntatie: 'het je op school gelukkig voelen', is evenzeer belangrijk. (J. Hermans, 1983, p. 93)

Daarnaast zijn duidelijke veranderingen gewenst, die liggen op het didactische vlak. Meer oog voor invalshoeken die ook meisjes ten volle kunnen boeien, en een behandeling van de stof die net zo zeer als bij jongens hun concentratie gaande houdt. Dat betekent dat er meer dient te worden aangesloten bij de ontwikkelings-psychologische fase waarin meisjes van 15 tot 18 jaar verkeren. Want het lijkt erop dat de didactisch-pedagogische benadering in de Havo-bovenbouw, en ongetwijfeld ook elders, is geënt op de ontwikkelings-psychologische fase van de jongens. Wellicht een erfenis uit het verleden toen er nog weinig meisjes, veelal op afzonderlijke scholen, een voortgezette opleiding volgden. En evenzeer is de gangbare lespraktijk natuurlijk een afspiegeling van de maatschappij waarin ons onderwijs is ingebed, en waar sexe-ongelijkheid pas vrij recentelijk als een maatschappelijk probleem is erkend.

Misschien is het goed wanneer een aantal docenten begint om bij zichzelf te rade te gaan. Een instructief artikel in *Kleio* van iemand die veel afweet van goede pedagogiek en didactiek voor meisjes, zal zeker een welkome ondersteuning zijn.

In de praktijk zullen we ons voorlopig moeten behelpen, om aan de weet te komen wat voor leerstof de vrouwelijke leerlingen net zo aan kan spreken als jongens, daar is nog wel het nodige onderzoek voor nodig. Gezien het complexe karakter van deze materie ligt het voor de hand dat de VGN hiertoe een verzoek richt tot het 'Instituut voor het Onderzoek van het Onderwijs' of de 'Emancipatieraad'. In de vorm van een Onderzoeksopdracht zouden zij dit kunnen uitbesteden aan een Instituut voor onderwijssociologie of sociale psychologie.

In het onderscheid tussen jongens en meisjes is er sprake van tendenzen. Er zijn meetbare verschillen die bij sommigen meer en bij anderen in mindere mate voorkomen. En vaak klopt 'het plaatje' ook niet. Op de foto meisjes (uit 4-Vwo) die toevallig (!) in de buurt waren. Allen behoren ze tot de beste leerlingen van de klas. Ze zijn ambitieus en ze weten voor welk beroep ze werken.

V.l.n.r.: Joke (Bedrijfskunde), Carina (Theaterwetenschappen), Maureen (Chirurgie), Ingrid (Orthodidactiek), Karen (Journalistiek), Marlon (Bedrijfskunde) en Carry (Geografie).

Aanbevelingen

Aanbevelingen, voortgekomen uit de enquête onder 4/5-Havo-leerlingen en docenten

De onderwerpen

a. Een afwisseling van langere en kortere onderwerpen binnen een curriculum is gewenst.

In het belang van minder-gemotiveerde leerlingen is het goed meer ruimte in te bouwen voor onderwerpen die uitgaan van eigentijdse vragen.

De lesstof kan vaker dan waarschijnlijk gebeurt, in relatie worden gebracht met de actualiteit.

In 4-Havo dienen de onderwerpen bij voorkeur wat korter te zijn.

In 5-Havo dienen bij voorkeur de onderwerpen

- meer uit te gaan van eigentijdse vragen
- breder in hun historische context te worden geplaatst.

b. De rol van vrouwen in de geschiedenis behoort vaker aan bod te komen en te worden geïntegreerd in de lesstof.

Daarnaast is het belangrijk dat waarden en voorstellingen worden opgespoord die aansluiten bij de belevingswereld van meisjes. Deze dienen, net als de geschiedenis van vrouwen, in de lesstof te worden verwerkt.

c. De lesstof moet concreet, met andere woorden voor 4- en 5-Havo-leerlingen direct toegankelijk zijn.

Met name in 4-Havo dient aanvankelijk veel nadruk te liggen op de wijze waarop de leerling de onderdelen van een thema het best kan bestuderen.

Theoretische onderwerpen moeten zo concreet mogelijk worden gebracht. Door extra opdrachten of eindopdrachten kunnen de leerlingen worden uitgedaagd de opgedane kennis (enigermate) te abstraheren.

De lessen

De lessen behoren goed gestructureerd en overzichtelijk te zijn voor de leerlingen.

De les moet zo zijn ingericht dat 4- en 5-Havo-leerlingen met een zekere regelmaat gedwongen worden hun concentratie te herstellen.

Maak- en leerwerk behoren beide aan bod te komen. Daarbij mag het maakwerk een groter aandeel hebben, gezien de behoeften van leerlingen en de grotere zekerheid die dit meisjes verschaft.

Het leren maken van werkstukken is haalbaar in de Havo-bovenbouw, indien wordt voldaan aan de volgende voorwaarden:

- voor leerlingen duidelijke en haalbare doelstellingen;
- voor leerlingen herkenbare richtlijnen voor de bestudering en verwerking;
- voor leerlingen deels voorgestructureerd materiaal
- voor leerlingen een beschrijving van de 'vormen' waaraan het werkstuk moet voldoen.

De docenten

De docent doet er goed aan zich meer te verdiepen in de leef- en denkwereld van zijn of haar leerlingen. Dit betreft met name hun interesse in het wereldnieuws, hun motivatie en datgene wat vrouwelijke leerlingen bezighoudt.

De docent dient er zich rekenschap van te geven dat het merendeel van de leerlingen in de Havo-bovenbouw uit meisjes bestaat:

a. Bij het bepalen van didactische uitgangspunten voor de verwerking van een thema zal de docent meer aandacht moeten schenken aan de ontwikkelings-psychologische fase(n) waarin meisjes tussen 15 en 18 jaar verkeren.

b. De docent behoort een attitude aan te nemen tegenover zijn leerlingen waarbij zowel de jongens als de meisjes gelijkwaardig worden gemotiveerd. Daarbij dient hij/zij er zich rekenschap van te geven dat er bij een aantal meisjes van een grotere afstand tot de leerstof sprake is.

De docent zal zich met zekere regelmaat moeten afvragen waarom hij/zij snel concludeert dat hij/zij de 4- en 5-Havo-leerling voor het merendeel weinig gemotiveerd of ongemotiveerd acht.

HET GESCHIEDENISONDERWIJS IN DE HAVO-BOVENBOUW
De enquête-vragen met scores van leerlingen en docenten.
----- Commissie Havo/Vwo (VGN) ----- 1987 -----

LEERLINGEN:						
	ZEER EENS	EENS	OM 'T EVEN	ONEENS	ZEER ONEENS	OPEN
1. Ben je een jongen of een meisje? A = meisje E = jongen	742 62%	0 0%	5 0%	1 0%	437 36%	13 1%
2. Verschilt jouw klas erg in leeftijd en achtergrond?	164 14%	211 18%	395 33%	188 16%	197 16%	43 4%
3. Vind je Geschiedenis een fijn vak?	299 25%	505 42%	301 25%	38 3%	35 3%	20 2%
4. Is Geschiedenis voor jou een vluchtvak?	146 12%	86 7%	98 8%	132 11%	719 60%	17 1%
5. A = 4 Havo; B = 5 Havo; D = Gs.-docenten DE 4/5 HAVO-LEERLING. E = Niet-Gs.-doc.	710 59%	362 30%	1 0%	0 0%	0 0%	125 10%
6. Vindt dat Geschiedenis moet uitgaan van vragen die bij onze tijd passen.	192 16%	285 24%	325 27%	206 17%	170 14%	20 2%
7. Heeft meer belangstelling voor losse onder- werpen dan voor een totaal overzicht vd Gs.	311 26%	289 24%	248 21%	177 15%	165 14%	8 1%
8. Heeft liever meer korte onderwerpen dan enkele onderwerpen uitgediept.	238 20%	194 16%	222 19%	296 25%	241 20%	7 1%
9. Verklaart een eventueel gebrek aan motiva- tie vooral aan de onderwerpen.	180 15%	271 23%	292 24%	249 21%	190 16%	16 1%
10. Wilt gebrek aan motivatie vooral aan de leraar.	71 6%	141 12%	214 18%	303 25%	453 38%	16 1%
11. Vindt Geschiedenis van belang voor de per- soonlijke ontwikkeling.	467 39%	362 30%	229 19%	75 6%	52 4%	13 1%
12. Besteedt veel tijd aan Geschiedenis.	90 8%	262 22%	487 41%	229 19%	117 10%	13 1%
13. Kan zich bij Geschiedenis goed concentreren.	227 19%	433 36%	312 26%	146 12%	71 6%	9 1%
14. Wordt onderschat in wat hij/zij kar.	52 4%	107 9%	451 38%	259 22%	312 26%	17 1%
15. Wil bij Geschiedenis meer ondersteuning dan bij andere vakken.	49 4%	90 8%	177 15%	278 23%	596 50%	8 1%
16. Kan zich beter vinden in..... A = Leerwerk E = Maakwerk	391 33%	73 6%	249 21%	57 5%	409 34%	19 2%
17. Is theoretisch ingesteld.	168 14%	200 17%	416 35%	195 16%	179 15%	40 3%
18. Wordt liever mondeling dan schriftelijk getoetst.	245 20%	129 11%	203 17%	161 13%	453 38%	7 1%
19. Kan een goed opgebouwd schriftelijk werkstuk maken.	198 17%	362 30%	403 34%	114 10%	67 6%	54 5%
20. Is over het algemeen goed gemotiveerd.	224 19%	501 42%	326 27%	109 9%	26 2%	12 1%
21. Werkt het liefst met onderwerpen die hij/zij overziet.	703 59%	295 25%	128 11%	41 3%	18 2%	13 1%
22. Werkt liever in groepjes dan alleen.	233 19%	206 17%	254 21%	164 14%	290 24%	51 4%
23. Heeft een echte interesse in het wereldnieuws.	260 22%	397 33%	331 28%	145 12%	57 5%	8 1%
24. Heeft moeite met minder concrete stof.	125 10%	234 20%	428 36%	256 21%	130 11%	25 2%
25. Geeft makkelijk de moed op.	36 3%	118 10%	241 20%	384 32%	402 34%	17 1%
26. De school is: A = Lbo/Mavo/Havo; B = Mavo/Havo/Vwo; C = Havo/Vwo.	85 7%	354 30%	730 61%	6 1%	2 0%	21 2%
	A	B	C	D	E	

157	GESCHIEDENIS-DOCENTEN:					
	ZEER EENS	EENS	OM 'T EVEN	ONEENS	ZEER ONEENS	OPEN
	7 4%	38 24%	49 31%	46 29%	11 7%	6 4%
	5 3%	18 11%	52 33%	40 25%	33 21%	9 6%
	14 9%	30 19%	32 20%	34 22%	44 28%	3 2%
	0 0%	6 4%	13 8%	71 45%	60 38%	7 4%
	8 5%	28 18%	5 3%	41 26%	26 17%	4 3%
	6 4%	26 17%	31 20%	55 35%	35 22%	4 3%
	2 1%	39 25%	44 28%	55 35%	14 9%	3 2%
	95 61%	49 31%	2 1%	4 3%	3 2%	4 3%
	9 6%	38 24%	63 40%	30 19%	12 8%	5 3%
	7 4%	16 10%	33 21%	74 47%	25 16%	2 1%
	64 41%	69 44%	12 8%	5 3%	5 3%	2 1%
	12 8%	58 37%	40 31%	27 17%	10 6%	2 1%
	7 4%	58 37%	88 56%	0 0%	0 0%	4 3%
	A	B	C	D	E	

De gezamenlijke scores van 'jongens' en 'meisjes' zijn in het overzicht weergegeven.

De volledige enquête-uitslagen bestaan uit 90 pagina's. Deze zijn verkrijgbaar door f 15,- over te maken op naam van Jan Krol, Vredestraat 10, 6511 AG, Nijmegen.

Gironummer 5218416. Vermeld uw naam en adres op de startingskaart.

zorg voor het huishouden en de kinderen bemoeilijkt: angst, honger, kou; slechte voeding van met name pasgeboren kinderen; huishoudelijke arbeid een tijdrovende aangelegenheid (lange voedseltochten; problemen met brandstofvoorziening);

- in de VS tijdelijk andere ideeën over buitenshuis werken van vrouwen; overheidspropaganda voor betaalde vrouwenarbeid legt een druk op huishoudelijke arbeid; *fonds Latham Act ten behoeve van kindercrèches* (10 pct van de kinderen opgevangen).

b. Vrouwenarbeid in oorlogstijd

* Huishoudelijke arbeid van met name buitenshuis werkende vrouwen verzwaaard.

* Sterke stijging vrouwenarbeid in de VS mede door overheidspropaganda: in administratieve sector, militaire hulpposten en industrie ('It was Jane who made the plane'; Rosy the Riveter nationaal symbool); hogere lonen en hogere functies voor vrouwen.

c. Politiek: verzet en collaboratie

* Vrouwenverzet tegen de oorlog en de bezetter:

- in Nederland ook vrouwen in de illegaliteit; hulp aan onderduikers; koerierssters; nauwelijks doorbreking rollenpatroon in verzetsgroepen;

- in de VS vredesacties van vrouwen.

* Contacten van Nederlandse vrouwen met de bezetter:

- collaboratie van vrouwen;
- activiteiten van de NSVO;
- vriendschapsbanden, huwelijken met Duitsers en Nazi-aanhangers.

NAMEN, TERMEN EN BEGRIPPEN: antisemitisme – fascisme – Anne Frank – geallieerden – *gelijkschakeling* – Miep Gies – hongerwinter – Jodenster – Riek Kuipers-Rietberg – Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) – Truus van Lier – Hannie Schaft – surrogaten – totalitair – voedselbonnen – Ravensbrück – koningin Wilhelmina – Women's Army Auxiliary Corps (WAC)

4. Groei naar de moderne samenleving, 1945–1969

a. Herstel en erosie van het gezin als hoeksteen van de samenleving

* De veranderende gezinssamenstelling en taakverdeling binnen het gezin in beide landen: direct na de oorlog gezinshereniging; scherpe stijging geboorten, echtscheidingen en aantal

huwelijkssluitingen; vanaf ± 1960 daling geboorten.

* In Nederland overheerst direct na de oorlog het idee 'Gezinsherstel is volksherstel'.

* In de VS opkomend ideaal 'the feminine mystique' van de blanke middenklassen: de gelukkige moeder en seksueel aantrekkelijke (huis)vrouw.

* In beide landen vindt in de jaren '50 bij brede lagen van de bevolking een geleidelijke liberalisering plaats van normen en gedrag op het gebied van huwelijk en seksualiteit; vanaf ± 1955 verandering van ideeën over buitenshuis werkende gehuwde vrouwen; dit hele proces komt in de jaren '60 in een stroomversnelling:

- in beide landen een versterking van deze ontwikkeling door uitbreiding van de massamedia (naast radio ook televisie);

- in Nederland veranderingen in het huwelijksrecht: bij wet handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw opgeheven (1956); de hoofdregel dat de man hoofd van de echtvereniging is, wordt geschrapt (1969).

* Nieuwe ideeën over kinderopvang en -opvoeding in beide landen.

* Verdergaande mechanisatie van de huishoudelijke arbeid in beide landen (in Nederland in de jaren '60 snelle verbreiding van elektrische apparaten); intensivering van de huishoudelijke arbeid als gevolg van de hogere eisen die gesteld worden aan opvoeding en huishouden.

b. Arbeid en economische groei

* Welvaart in beide landen:

- in Nederland prioriteit voor de wederopbouw; tot begin jaren '50 rantsoenering van consumptiegoederen; vanaf ± 1960 geleidelijke stijging van de welvaart voor steeds meer groepen mensen; opbouw stelsel van sociale zekerheid;

- in de VS economische welvaart voor blanke gezinnen uit hogere klassen; tot eind jaren '50 50 procent van de zwarte gezinnen en 15 procent van de blanke gezinnen onder de armoedegrens; *Aid for Dependent Children (ADC)*, 'war and poverty' (Johnson).

* Krapte op de arbeidsmarkt in bepaalde sectoren en nieuwe beroepsmogelijkheden voor vrouwen in beide landen:

- in Nederland groot tekort aan arbeidskrachten; vanaf 1955 stijging arbeidsparticipatie ongehuwde en gehuwde vrouwen; motie Tendeloo aangenomen (1955): verbod ontslag van vrouwelijke ambtenaren bij huwelijk (in 1957 uitgevoerd);

- in de VS direct na de oorlog vervanging vrouwen in de industrie door mannen; meer vrouwen in geschoolde beroepen; stijgende arbeidsparticipatie gehuwde en ongehuwde vrouwen; door Vietnam-oorlog tekort mannelijke arbeidskrachten, vrouwen gestimuleerd om in traditionele mannenberoepen te gaan werken; *Equal Pay Act* (1963) en *Civil Rights Act, Title VII* (1964, geen discriminatie op grond van ras, kleur, religie en sekse).

c. Groeiende deelname van vrouwen in de politiek

* Deelname van vrouwen aan het politieke leven:

- in Nederland iets meer vrouwen actief in politieke partijen, parlement en regering dan vóór WO II;

- in de V.S. lichte stijging aantal vrouwen in het Congres; *Commission on the Status of Women* (1961).

* *Buitenparlementaire acties in de jaren '60 waarin vrouwen actief zijn:*

- in Nederland democratiseringsacties (*provo, studentenbeweging*);

- in de V.S. *rassementen, democratiseringsacties, verbreding Civil Rights Movement*.

* Vrouwen vinden dat zij binnen en buiten de politieke instellingen onvoldoende aan bod komen en organiseren zich:

- in Nederland *Man–Vrouw–Maatschappij* (1968) en *Dolle Mina* (1969);

- in de VS *National Organisation of Women (NOW)* (1966), *Women's Equity Action League (WEAL)* (1968) en de opkomst van veelal lokaal georganiseerde vrouwengroepen.

NAMEN, TERMEN EN BEGRIPPEN: anti-conceptiepil – Bowlby – Angela Davis – deconfessionalisering – 'de tweede sekse' – Betty Friedan – *Humanae Vitae* – J.F. Kennedy – Kinsey-Rapport – Marga Klompé – Joke Kool-Smit – *Marshallhulp* – *maritale macht* – Nederlands Vrouwencomité (NVC) – ontzuiling – Protestants Christelijke Vereniging Zedenopbouw – Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) – Annie Romein-Verschoor – Spock – verzorgingsstaat

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW
De positie van de vrouw
in Nederland en de Verenigde Staten, 1929–1969

verschijnt begin juli

De bundel bevat een aantal Nederlandse en, vertaalde, Amerikaanse artikelen en bronnen als achtergrondinformatie voor docenten die betrokken zullen zijn bij het eindexamen geschiedenis en staatsinrichting 1990.

Maria Grever en Carla Wijers, die ook de stofomschrijving maakten van het onderwerp *Continuïteit en verandering, de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929–1969*, hebben de bundel samengesteld.

Door de termen en begrippen van de stofomschrijving te gebruiken als trefwoorden bij de artikelen is het mogelijk zich snel in te lezen in een onderwerp.

De bundel heeft een omvang van ca. 190 bladzijden en is geïllustreerd.

De prijs bedraagt bij voorintekening vóór 1 juli f 24.50 inclusief verzendkosten, daarna f 29,50.

Afhankelijk van de voorintekening wordt de omvang van de oplage bepaald. Verzekert u dus tijdig van een exemplaar.

Voor verdere informatie, bijvoorbeeld over de inhoud, het afhalen van exemplaren en betalen op nota kunt u contact opnemen met
Tineke Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein, tel. 03408-83576.

Het boek **VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW** is te bestellen door het overmaken van f 24.50 op postgirorekening 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag.

De uitgave van deze bundel is mogelijk dank zij een ruime subsidie van het Ministerie van O & W.

Ideetje misschien...?

Oorlog en oorlogsherinneringen

Johan Raven

Bijna elke gemeente heeft wel één of meer oorlogsmonumenten variërend van een gedenkplaat tot een beeldengroep; onder andere door de actie 'Adopteer een monument' komen deze ook wel eens in de belangstelling te staan.

In Leeuwarden werd rondom oorlogsmonumenten een themawEEK gehouden onder het motto: 'Oorlog en oorlogsherinneringen'. Verschillende oorlogsmonumenten werden bekeken en geanalyseerd. De wordingsgeschiedenis van de monumenten werd nagegaan met behulp van krantenverslagen, archiefstukken en gesprekken met nabestaanden. De eindprodukten werden gebundeld in een boekje en vermenigvuldigd.

Die verschillende activiteiten kunnen ook heel goed uitgevoerd worden in een aantal lessen rondom de 5e mei in plaats van in één themawEEK. Om de keuze wat groter te maken kan men naast oorlogsmonumenten ook andere oorlogsherinneringen in het onderzoekje betrekken zoals begraafplaatsen, tanks, bunkers, ruïnes.

Activiteiten

Een groepje van 3 tot 5 leerlingen kiest een oorlogsmonument uit om te bestuderen en ontplooit de volgende activiteiten:

bezoek aan het oorlogsmonument en het fotograferen daarvan;

analyse van wat het monument voorstelt en van de eventuele symboliek ervan; daartoe wordt onder andere nagegaan wie het monument vervaardigd heeft en indien de ontwerper nog in leven is, met deze contact gezocht;

Onderzoek naar en in schrifturen; dit valt uiteen in twee delen:

- opsporen van de officiële documenten, het kopiëren en analyseren van de relevante delen hiervan. (Te denken valt hierbij aan de verslagen van oprichtingscomité's, brieven van initiatiefnemers, gemeenteraadscommissiesverslagen, notulen van gemeenteraden, Gemeentehuis, gemeentearchiefbewaarplaats en/of het Rijksarchief zijn hier de waarschijnlijke vindplaatsen.);
- opsporen van de publicistiek, het kopiëren

en analyseren van de relevante delen hiervan. (Te denken valt hierbij aan dag- en weekbladverslagen in plaatselijke en regionale periodieken van de onthulling van het monument en de plechtigheden erbij, toen en later. Ook (verzets)literatuur en historische studies komen hierbij in aanmerking. Archieven van dag- en weekbladen, Rijks- en gemeentelijke archiefdiensten alsmede bibliotheken zijn hier de waarschijnlijke vindplaatsen.);

reconstructie van de (oorlogs)gebeurtenissen waaraan het monument gewijd is: naast en na de studie van documenten en literatuur wordt hierbij vooral gedacht aan goed voorbereide vraaggesprekken met en zo mogelijk fotograferen van tenminste drie personen, die over de achtergrond van het gedenkteken kunnen informeren als betrokkene (nabestaanden, oud-verzetsstrijders, etc.);

plaatsen van de oorlogsgebeurtenissen, waaraan het monument herinnert, in een ruimer (geografisch en tijds-) verband; raadpleging van regionale en (inter)nationale oorlogsgeschiedenisstudies is hierbij nodig;

planmatig uitwerken van de verzamelde informatie;

bedenken van een attractieve manier om verslag te doen aan de medeleerlingen van de verrichte werkzaamheden en het gefabriceerde produkt.

Produkt

Het door iedere groep op te leveren eindprodukt bevat, in onderstaande volgorde, de volgende onderdelen:

Titelvermelding (in hoofdletters); volstaan hierbij kan worden met de vermelding van de gemeente, de plaats en de plek waar het monument zich bevindt.

Inleiding; hierin wordt onder andere het doel van de opdracht weergegeven, de ge-

volgde werkwijze, de namen van de groepsleden alsook de indeling van de navolgende (sub)onderdelen.

Foto('s) van het monument.

Het monument; beschrijving van de feitelijke gegevens zoals situering, datum van onthulling, naam van de ontwerper, voorstelling, materiaal, grootte.

De (wordings)geschiedenis van het monument; op documenten, leetuur- en literatuurstudie gebaseerde beschrijving van de totstandkoming van het monument, beginnend bij het initiatief daartoe en eindigend bij de onthulling ervan. Ook de bedoelingen van initiatiefnemer(s) en ontwerper komen hierbij ter sprake.

De achtergrond van het monument; verslag van documenten, leetuur- en literatuurstudie, maar vooral weergave van de gevoerde vraaggesprekken, verluchtigd door tekeningen en/of (authentieke) foto's.

Het monument in een ruimer kader; beschrijving van het (geografisch en tijds-, dat wil zeggen historisch) kader waarin de gebeurtenissen passen die tot het monument aanleiding hebben gegeven.

Slot; hierin wordt een resumé gegeven alsmede conclusies en/of een persoonlijke noot vermeld.

Johan Raven

In de rubriek Recensies vindt u een bespreking van een boek over Amsterdamse monumenten.

Nu de laatste jaren de interesse voor dit soort monumenten groter is geworden zijn er vaak bij plaatselijke VVV's en oudheidkundige verenigingen gegevens over monumenten verkrijgbaar.

Redactie

Boek van de Maand

Anton van der Lem bespreekt:

Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Uitgeverij Contact, Amsterdam 1988, 670 blz., prijs f 59,—.
(Vertaling van *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. Collins (GB), f 76,40; Knopf (VS), f 72,60; importeur Van Ditmar.)

Zomin als een Zwitser zich nog verbaast over de hoogte van een berg, zomin verwondert de Nederlander zich erover dat het waterpeil in rivieren, ringvaarten en kanalen hoger ligt dan het omringende polderland. Maar dat geldt niet voor buitenlandse bezoekers en niet voor de Nederlanders in vroeger eeuwen: het is niet moeilijk de technische hulpmiddelen van zeg de laatste zestig jaar weg te denken om ons voor te stellen hoe de mens eens — alleen met schop, zandzakken en palen — hulpeloos tegenover het water stond: zowel tegen het binnenwater als tegen de zee. Slechts bidden leek te helpen wanneer een dijk op doorbreken stond.

Het is de fascinatie van de buitenlander voor de strijd van de Nederlanders tegen het water die de Engelse historicus Schama, hoogleraar geschiedenis aan Harvard University, in zijn boek er toe bracht de angst voor het water de plaats te geven die het in het leven van alledag in de zeventiende eeuw innam.

De 'watercel'

Schama weet dadelijk de aandacht van de lezer op te wekken door te wijzen op de legendarische 'watercel' in het Amsterdamse Tuchthuis. Deze verbeteringsinrichting is een vast terugkerend onderwerp in de reisverslagen van buitenlandse bezoekers: heropvoeding door verplichte tewerkstelling — het raspen van Braziliaans hout — maakte het 'Rasphuis' in de ogen van vreemdelingen tot een voorbeeldige, navolgenswaardige instelling. En behalve de verplichte zware arbeid en de zweepslagen (Schama verwondert zich over het gebruik van 'a bull's pistle' en inderdaad is ook voor ons in de samentrekking 'bullepees' (p. 33) de letterlijke betekenis verloren gegaan) zou er een nog veel afschuwelijker middel zijn: in het Tuchthuis moest zich een kelder bevinden, een 'waterhuis' of 'grote cisterne', die men vol water kon laten lopen. Door middel van een pomp en een eenvoudig buizenstelsel zou de hardnekkig werkweigende delinquent gedwongen zijn te

pompen of anders te verdrinken! Believe it or not! Het 'pompen of verzuipen' verschoven van schip naar verbeterinrichting. Absolute zekerheid of zelfs maar een aanmerkelijke waarschijnlijkheid hieromtrent is er buiten de verslagen van buitenlandse bezoekers niet en ook Schama realiseert zich wel de onaannemelijkheid van het geval, maar de vondst was te mooi om los te laten: 'stel dat het alleen een populaire en regelmatig terugkerende mythe was, zou dat dan iets afdoen aan het historische belang ervan? Nee, althans niet in het domein van de cultuur, waarin geloof en gerucht even belangrijke maatschappelijke werkelijkheden waren als concrete daden' (p. 35).

Met de 'watercel' is de toon voor het boek gezet: de strijd tegen het water als eerste kenmerk van een nationale identiteit.

Sweeping statements

Niet alleen met spectaculaire voorbeelden, ook met kernachtige uitspraken weet Schama zijn lezers te prikkelen waarbij het hem schijnbaar onverschillig is of zij zich zullen laten overhalen of dat zij tot tegenspraak overgaan. Ook (typisch Engelse?) understatementen maken zijn boek lezenswaardig: zo noemt hij Republiek: 'weinig geschikt voor theocratische uniformiteit. (...) Het koppige vasthouden aan plaatselijke autonomie dat de Habsburgse centralisatie onmogelijk maakte, was al evenmin bevorderlijk voor calvinistische uniformiteit' (p. 71).

Of om op de strijd tegen het water terug te komen: 'De beoefenaars van de politieke geschiedenis vergeten soms dat de strijd om de nationale onafhankelijkheid samenvalt met een bijzonder woelige fase in de strijd tegen het water' (p. 48).

Dat is natuurlijk waar, maar geldt vrijwel uitsluitend voor de Noordelijke Nederlanden en dan nog met name voor Holland in de zeventiende eeuw. De strijd tegen het water heeft zelfs de politieke strijd naar de achtergrond kunnen dringen. Zo hadden de Friezen in 1571 hun handen vol aan het herstellen van de schade aangericht door de Allerheiligenvloed van 1570 en ze deden dat onder de bezielende leiding van... hun Spaanse stadhouder Caspar de Robles. Maar wanneer Schama zich om dergelijke details bekommerde zou een grote veelomvattende studie als deze altijd ongeschreven blijven.

Nederland = Israël

De Opstand tegen Spanje had naast een nationaal gevoel waar iedereen zich al dan niet in kon vinden, nog een surplus in zich dat voorbehouden was aan de gelovigen van de 'Ware christelijke religie'. De rechtzinnige protestanten konden de Opstand onder leiding van Oranje zien als een door de Godde-

kleio

nummer 3/88
pagina's 24 en 25

lijke Voorzienigheid gewilde en begunstigde strijd van een uitverkoren volk. Het ontbrak dan ook niet aan oud-testamentische vergelijkingen, waarin Willem van Oranje werd gezien als Mozes of David, en Filips II dienovereenkomstig als de farao of Goliath.

Het zou blasfemistisch zijn de geschiedenis van de Nederlandse Opstand als een Derde Testament te bezien, maar Schama blijkt goed thuis in de evangelisten ervan: Jacobus Lydius, Joannes Gysius, Wilhelmus Baudartius — de veel geciteerde anonieme *Spiegel der Jeught* is een bewerking van Baudartius' *Morghen-wecker der vrye Nederlantsche Provintien* — en het Dordts *Martelaar's Boek* van 1612 (p. 92). Onbekend was hem kennelijk de dissertatie van C. Huisman, *Neerlands Israël* (Dordrecht 1983) die hetzelfde onderwerp behandelt.

Als bezwaar tegen deze visie mag aangevoerd worden dat natuurlijk niet het hele land en zelfs niet alle protestanten in deze ideologie bevangen waren. En zal ook de tijdgenoot niet eens moe zijn geworden van de dominee, met zijn eeuwige farao, Nebukadnezar, Benhadad, Amalakieten, Goliath en hoe ze allemaal nog meer mogen heten?

De protestantse dissenters en katholieken die niet van de kansel hoorden hoe Oranje vergeleken werd met Mozes of David, zullen toch heus niet minder Oranje als leider van de Opstand hebben erkend. Schama's opmerking dat Oranje pas na zijn dood als vader des vaderlands werd beschouwd is niet correct. Zeker vanaf 1577 — Oranje's intocht in Brussel — wordt zowel in het Noorden als het Zuiden Willem van Oranje *pater patriae* genoemd.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat iedereen Oranje als zodanig zag, maar de prins wist zich ook bij zijn leven verzekerd van de afhankelijkheid van althans een groot deel van de bevolking en allicht van de retoriek, waarin bijbel en antieke oudheid hand in hand konden gaan:

Davids sachtmoedigheid, Salomons prudentie, Cyrus memorie, Tullius eloquentie, Regulus getrouwicheyt, Probus goet leven... (p. 131)

Bataven

Een derde ideologische band die de Nederlanders bijeen kon houden was de Bataafse mythe: het projecteren van de Nederlandse onafhankelijkheid op de strijd van de Bataven onder Julius Civilis — hardnekkig in Schama's boek ten onrechte Claudius genoemd, wat wel door de titel van Rembrandt's schilderij nooit recht te zetten zal zijn. Begon de Duitse *Sonderweg* in 9 na Chr., de Nederlandse begon in 69 met de Bataafse Opstand tegen Rome. Ook hier is

er duidelijk sprake van een functie van een historische fictie, maar hoezeer de vergelijking Bataafse Opstand—Nederlandse Opstand mank ging, de rebellie tegen Rome bleef voor de zestiende- en zeventiende-eeuwers het beginpunt in de geschreven historie van Nederland en de rechtvaardiging van de eigen plaats te midden van de Europese volkeren.

Natuurlijk realiseert Schama zich dat deze visie slechts bij een gering deel van de Nederlanders leefde. Het is reeds typerend dat het merendeel der humanistische geschiedwerken waarin deze mening werd verkondigd, in het Latijn geschreven was en daarmee alleen toegankelijk voor een elite. Deze ideologie zal voor de gewone man nauwelijks hebben meegespeeld: hij las — als hij al las — in zijn moedertaal de hartverscheurende taferelen uit de Tachtigjarige Oorlog, waarvan Schama ook de nodige sprekende voorbeelden geeft. En wanneer we dan ook nog opnieuw op de wallen van Haarlem de kloeke gestalte van Kenau Simonsdr. Hasselaer ontwaren, die als vanouds weer pek uitstort over de hoofden van de aanstormende Spanjaarden (p. 98), dan kunnen we dat de schrijver met een lach vergeven: een enkele historische onnauwkeurigheid schenken we hem graag voor de levendigheid van het betoog, de vaart van zijn verhaal.

Aangespoelde walvissen

Afgezien van de ellendige situatie in 1566 en van de belegeringen door de Spanjaarden is er in Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw nooit honger geleden.

Terwijl Goliath-Spanje nog volop in strijd was met David-Nederland voorzag David Goliath van graan, van scheepsbenodigdheden of zelfs van wapens en maakte hem aan de andere kant in 1628 zijn beurs afhandig: Piet Heyn veroverde de zilvervloot. Reeds in 1590 voeren de Nederlanders al op de Middellandse Zee en vóór het einde van de eeuw werd Indië bereikt. De goddelijke zegen leek wel op het land te rusten: de elementen, de religieuze en wereldlijke vijanden werden gedwongen door het in acht nemen van de goddelijke geboden.

Als een mogelijke vingerwijzing Gods, teken van naderend onheil, beschouwde men aan het eind van de zestiende eeuw het aanspoelen van grote walvissen. Ook hier zijn Schama's voorbeelden weer zeer leeswaardig en boeiend. In zijn wisselwerking tussen tekst en illustratie is dit een van de meest geslaagde paragrafen in het rijk geïllustreerde boek. De mooiste prent is die van Jan Saenredam (p. 145-146) — vader van de kerkschilder — van een bij Wijk aan Zee in december 1601 aangespoelde potvis. De afbeeldingen boven de prent: zon- en maansverduistering, een aardbeving en een door de dood belaagde Amsterdamse Maagd zijn niet louter ter decoratie aangebracht. Schama weet ze in overeenstemming te brengen met onheilspellende gebeurtenissen uit de jaren rond het aanspoelen van de gigant, waarmee de prent een symbolische betekenis kreeg: 'Nederland, let op uw zaak!'

De straf: 1672

Welvarend en met een in eigen ogen onafhankelijke identiteit wekte de Republiek de vijandschap van de naburen op. Afgunst op de economische voorspoed en misprij-

J. Saenredam, Potvis 20 december 1601 te Beverwijk gestrand, 1602.

zen voor de Republikeinse staatsvorm van de Nederlandse soevereine burgers waren, na het Spaanse krijsbedrijf, de oorzaken van de oorlogen met Engeland en Frankrijk. Niet ten onrechte verweten de Engelsen de Republiek met twee maten te meten: de vrijheid van de zee, die de Republiek voorstond waar zij die nodig had, liet zij niet toe in de wateren waar ze haar monopolie hard kon maken.

In de rivaliteit tussen Engelsen en Nederlanders worden de Engelsen niet door Schama gespaard. Het probleem was dat de Engelsen *'in handelszaken slechte verliezers waren. Omdat ze niet in staat waren de vindingrijkheid, de ijver of het technisch vernuft van de Nederlanders te evenaren, waren ze bereid met geweld rijkdom te veroveren door bewust oorlogszuchtige principes te hanteren en de vrijheid van handel te negeren. Naijver had hen veranderd in een bende gewetenloze schurken die zich door niets lieten weerhouden om het Nederlandse pakhuis te plunderen, steeds onder het mom dat de soevereiniteit op een bepaald belangrijk onderdeel was geschonden'* (p. 235-236).

Ik vraag me af of een Nederlands historicus dit vandaag de dag zo zou mogen schrijven. Hierbij raken we aan het feit dat het een gelukkige zaak is deze Nederlandse aspecten door een Engelsman behandeld te zien. Nu behoeven we ons geen verwijten te maken van nationale zelfoverschatting: het is de buitenlander die het schrijft, die ook laakt, maar die vooral veel te prijzen acht.

Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen

Ging het vierde hoofdstuk over de vraag hoe het buitenland reageerde op de Nederlandse weelde en overvloed, minstens even belangrijk is de vraag hoe de Nederlanders zelf hun enorme rijkdom in overeenstemming brachten met hun geweten. Hoe verdroeg die overvloed zich met het geloof, met de calvinistische opvattingen omtrent soberheid? Gaf de rijkdom geen gevoel van onbehagen? Dat is de centrale stelling in deel II van Schama's studie.

Om te beginnen ontdekt hij het beeld van de cliché's die er aan kleven door vele voorbeelden van rijkdom te geven, van eenvoudige welgesteldheid tot exorbitant vermogen. Een schets van het buitenleven in de Republiek laat zien dat wie het breed had, het ook breed liet hangen. De stadsbeschrijvingen die gedurende de gehele zeventiende en achttiende eeuw verschenen, bevestigen het beeld van collectieve en individuele rijkdom. Met als voorbeeld het Bartolottihuis op de Herengracht in Amsterdam toont Schama aan dat ook bij de inrichting

van de woning niet op een paar centen werd gekeken. Enorme bedragen werden door De Jonge van Ellemeet, ontvanger-generaal van de Republiek, uitgegeven aan luxe-artikelen.

Was deze representatief voor de absolute topklasse, de welvaart kende een wijde verspreiding: *'De Republiek was een eiland van overvloed in een oceaan van gebrek. Haar ambachtslieden en zelfs haar ongeschoolde arbeiders en boeren hadden een hoger reëel inkomen, beter eten en een veiliger leven dan waar ook op het vasteland'* (p. 328).

De vraag was nu of op die overvloed de goddelijke zegen blijvend zou rusten. Kroop niet de kameel eerder door het oog van de naald dan een rijke...

Een hele moralistische literatuur in beeld diende om de mensen op het rechte pad te houden. Wat was gerechtvaardigd en wat niet? Winst uit arbeid, accoord, want in het zweet zijns aanschijns moest een mens zijn brood verdienen. Maar wat moest men vinden van de exorbitante winsten die de handel op Oost-Indië opleverde? Had de handel op Indië altijd iets van een loterij in zich, een nog veel meer ongewisse was die in tulpenbollen; de op- en neergang van de tulpomanie wordt door Schama met verve beschreven.

Ongetwijfeld zal het protestantse geloof voor veel mensen richtinggevend zijn geweest en hebben geleid tot matigheid in de bestedingen en tot mildheid in het verrichten van schenkingen, het stichten van hofjes, het bedelen der armen en dergelijke. Maar het wordt niet duidelijk wat hierin nu precies het verschil is met bijvoorbeeld welgestelde katholieken. Menigmaal refereert Schama aan Jacob Cats, maar diens moralisme werd toch niet gekenmerkt door calvinistische leerstellingheid? Zou niet veeleer dwars door alle geloofsverschillen heen geconstateerd kunnen worden dat voor ieder persoon afzonderlijk ook eigen overtuigingen golden die net zo goed door de godsdienst bepaald konden worden als door alledaagse zegswijzen en gebruiken? *'Wie het breed heeft, laat het breed hangen'* lijkt me zo'n opvatting aan de ene kant, met aan de andere: *'Het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen'*.

Bovendien grenst in zekere zin aan het onbehagen van de rijkdom ook het onbehagen van de armoede. Ongetwijfeld werd er voor feesten als huwelijk en geboorte veel uitgegeven, maar wie weet hoelang ervoor gespaard is? Hoeveel mensen zullen juist in hun armoede veel geld hebben uitgegeven om althans één keer een goed feest te kunnen geven? Tot op zekere hoogte blijft dit een onbepaalbare factor, maar Schama probeert in ieder geval deze ambivalentie tussen rijkdom en (protestants-christelijke) levensovertuiging in kaart te brengen.

'Zo kwam op 27 juni 1634 de vloot die in de lente was weggevaren in het vaderland terug (God zij gedankt) en volgens de krant werden de volgende produkten uitgeladen: 326.733,5 Amsterdams pond Malakka-peper; 297.446 pond kruidnagelen; 292.623 pond salpeter; 141.278 pond indigo; 483.028 pond sappanhout; 219.027 stuks Chinees porselein; 52 kisten Koreaans en Japans porselein; 75 grote vazen en potten geconserveerd suikerwerk, waaronder veel gember; 660 pond Japans koper; 241 stukken fijn Japans lakwerk; 3989 ruwe diamanten van een hoog karaat; 93 dozen paarden en robijnen (van verschillend karaat); 603 balen geprepareerde Perzische zijde en grosen; 1155 pond ruwe Chinese zijde; 199.800 pond ongeraffineerde kandijnsuiker' (p. 352).

Frans Hals, Portret van een echtpaar (Isaac Abrahamsz Massa en Beatrix van der Laan), 1622.

Vrouwen en hoeren

Na de spektakelstukken rond het voortbestaan van de Republiek gaat deel III over het leven van alledag. Vanzelfsprekend komt de properheid van de toenmalige Nederlanders aan de orde. Onder de suggestieve titel 'De heldhaftige huisvrouw' wordt de positie van de vrouw uitgebreid behandeld: het zelfstandig optreden van vrouwen (meest weduwen) in zaken, de mogelijkheden die, van hun broodheer zwanger geworden, dienstmeisjes hadden om op hem verhaal te halen, etcetera. 'Vrij dicht onder het schijnbaar kalme oppervlak van huiselijkheid valt misschien iets als een heroïsche trek in het leven van de Nederlandse vrouw te bespeuren' (p. 419).

Met het boek van Schama is ook de hoer weer terug in de zeventiende eeuw. Die was er natuurlijk nooit uit geweest, maar in de gehele negentiende en de eerste helft van deze eeuw werd aan haar geen aandacht besteed: vergeefs zoekt men haar bij Busken Huet, P.L. Muller, G.D.J. Schotel, of Huizinga. Met sappige details onderhoudt Schama de lezer, die zich realiseert dat ook die zeventiende eeuw heel wat directer is geweest dan een brave negentiende-eeuwse geschiedschrijving ons heeft willen doen geloven.

Tegenover het deugdzame gezinsleven stonden de verleidingen van musico's, speelhuizen en bordelen, sterker nog, de rechte moraal kon er niet buiten: er moesten 'gelegenheden' zijn waar men het amorele

kon botvieren opdat de boze buitenwereld tenminste niet binnenkwam over de drempel van het Nederlandse woonhuis.

Kinderliefde

De blikken van kameraadschap en huwelijks trouw, vooral op de dubbelporretten van Frans Hals zijn voor Schama 'zeker een nieuw moment in de geschiedenis van het Europese huwelijk, deze neiging om de lof te zingen van de warmte van echtelijke vriendschap' (p. 431).

Als een andere belangrijke gebeurtenis in de kunst beschouwt hij de voorstelling van het kind waarvan de biljetjes worden schoongeveegd: 'het kind werd in de Nederlandse cultuur voor het eerst onzindelijk gemaakt' (p. 480).

Overtuigend zijn de voorbeelden waarmee Schama het ongelijk aantoonde van Lawrence Stone, die de stelling verdedigde dat ouders voor de achttiende eeuw zich emotioneel tegen het sterven van hun kinderen wapenden door onverschilligheid.

En wat te denken van de zeventiende-eeuwse voorbeelden van middeltjes tegen onvruchtbaarheid van de man: 'Het zaad kon op zijn tocht van de testikels naar de penis geblokkeerd zijn, dacht men, en dit kon verholpen worden door massage met eieren en olie, door de testikels in koud water te hangen of door grote hoeveelheden gevoegde, vlees en koemelk naar binnen te werken – allemaal uitnemende middelen om de testikels te voorzien van de nodige ener-

gie voor het transport van vruchtbaar zaad naar de juiste plaats op het juiste tijdstip' (p. 521).

Het meest indrukwekkend in dit hoofdstuk zijn de fragmenten uit het dagboek van Catharina Schrader, een Friese vroedvrouw. Na de dood van haar man, die chirurgijn was, vatte zij noodgedwongen het beroep van vroedvrouw op. Tot haar negentigste heeft zij kinderen op de wereld geholpen, drieduizend in totaal.

Het leven in en buiten het gezin met alle morele waarschuwingen wordt door Schama vooral gedemonstreerd aan de hand van schilderijen. Daarbij gaat hij minder uit van Frans Hals en Rembrandt (respectievelijk zes en drie reproducties, Vermeer komt niet in de afbeeldingen voor) dan van de twee elkaar zo tegengestelde schilders Pieter de Hoogh en Jan Steen (acht, respectievelijk dertien reproducties). 'Zoals Jan Steen in staat was ondubbelzinnig vrome historisch-schilderijen te reproduceren, was Pieter de Hoogh de schilder van vrolijke gezelschappen met meer of minder ernstige zonden, maar ook van het geïdealiseerde volmaakte huisgezin' (p. 97-98).

Elck heeft de zijn. Dit is de mijn

Wat is nu in het kort ongeveer Schama's positie in de rij van monografieën over 'Nederland in de Gouden Eeuw'? Hoe verhoudt zijn boek, het resultaat van een serie lezingen, zich tot de studies van bijvoorbeeld Busken Huet, P.L. Muller en Johan Huizinga?

Busken Huet herkende in de zeventiende eeuw al veel van wat hij in zijn eigen tijd te laken vond. Daarom wordt zijn boek behalve door grote liefde voor het onderwerp ook gekenmerkt door een wat wrange toon en schamperheid die onhistorisch is.

P.L. Mullers *Onze Gouden Eeuw* verraadt veel minder liefde voor het onderwerp, die de wat droge Muller ontegenzeggelijk had maar die hij moeilijk kon uiten. Overigens is Mullers boek een fundgrube voor de geïnteresseerde leek en zou een nieuwe uitgave in gemoderniseerde spelling zeker aan te bevelen zijn.

Beide boeken zijn door Schama niet gebruikt, wat begrijpelijk is: een onwillekeurige drang tot navolging zou eventueel te groot kunnen zijn.

Schama heeft zich gebaseerd op tal van authentieke geschriften als die van Johan van Beverwijck, Le Francq van Berkhey en Kornelis van Alkemade, op een negentiende-eeuwse beschrijver als G.D.J. Schotel en natuurlijk op een groot aantal hedendaagse monografieën en vakartikelen. De vertaling van Huizinga's *Nederland's beschaving in*

Elck heeft de zijn.

de 17de eeuw is hem natuurlijk wel bekend – zoals een wat cryptische misvatting omtrent Huizinga's opvattingen van heroïek bewijst – en aan deze impressie lijkt Schama's *Overvloed en onbehagen* me ook het meest verwant.

In de eerste plaats is er, als bij Huizinga, een grote liefde voor het onderwerp, met een zekere neiging tot idealisering van de behandelde periode. Treffende overeenkomst met Huizinga is overigens het ontbreken van de slavenhandel in zijn boek. Dit is toch wel een van de grootste omissies: als er één terrein was waar de Nederlanders een gevoel van onbehagen hadden mogen hebben, dan wel door het feit dat

ze twee eeuwen de grootste slavenhandelaars zijn geweest. Hoeveel geuren er uit Schama mogen opstijgen, niet die van geschroeid mensenvlees.

In de tweede plaats besteedt ook Schama veel aandacht aan de traditionele componenten in de Nederlandse geschiedenis: de strijd tegen het water, de properheid, de gezelligheid, het gezinsleven, de welvaart, de grote veiligheid en de verdraagzaamheid. Wanneer men nu zegt dat we dat nu wel weten, dan vergeet men dat we het nieuwe generaties iedere keer opnieuw moeten laten weten. In die zin biedt Schama's boek het oude materiaal in een nieuwe rangschikking, overeenkomstig zijn vraagstelling.

RECENSIES

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

Economie is een boeiend vak, waarvan men in voorbije tijden dacht dat het een voorspellende waarde bezat. Hoe verschillend men tegen dit vak aankeek komt aan de orde in *Politieke economie van Plato tot Marx* van de econoom Louis J. Zimmerman. Het is een uitgave van Wolters-Noordhoff in Groningen (f 95,-).

Onder redactie van G. Quispel verscheen *Gnosis. De derde component van de Europese cultuurtraditie*, over de ingewikkelde materie van religieuze ervaring en haar uitdrukking in beelden. De meest recente opvattingen zijn samengebracht in deze bundel, die is uitgegeven bij HES in Utrecht (f 35,-).

John Wilkins en Ruth Whitehouse zijn de auteurs van *Opgegraven beschaving*, een rijk geïllustreerd boek over het ontstaan van 'onze' beschaving aan de hand van diverse archeologische vondsten. Het verscheen bij Gaade in Veenendaal. Prijs f 59,95. Naast

de bij velen bekende Griffioen-boekjes is Querido ook de uitgever van de boeken van F.L. Bastet. De meest recente in zijn serie wandelingen door de antieke wereld kreeg als titel *De horizon voorbij*. Prijs f 37,50. Verder verscheen in de serie De Haan Klasieken de *Tocht van de tienduizend* van Xenophon. De classicus Marc Moonen is de vertaler. De prijs van deze gebonden uitgave bedraagt f 34,90.

Culturen in contact gaat over de confrontatie en de verwevenheid van culturen in de Middeleeuwen op het gebied van literatuur, architectuur en wetenschap. R.E.V. Stuip en C. Vellekoop zijn de samenstellers van deze bundel, die verscheen bij HES in Utrecht (f 37,50).

In *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* van Bram van den Hoven van Genderen, gaat de auteur in op de rol van de Staten in de Middeleeuwen, in een gebied dat ongeveer de huidige provincie Utrecht omvatte. Het verscheen als deel 13 in de Stichtse Historische Reeks bij de Walburg Pers (prijs: f 42,-).

De belangrijkste gebeurtenissen uit twintig eeuwen kerkgeschiedenis zijn door Robert Boudens samengevat en voor een breed publiek beschreven in *Momentopnamen uit de geschiedenis van de katholieke kerk*. Kok in Kampen is de uitgever. f 47,50. Hoe ver geloof, bijgeloof en ongeloof van elkaar verwijderd zijn komt naar voren in het lexicon van Helmut Hiller *Atlas van het bijgeloof*. Dit uit het Duits vertaalde boekje verscheen in de Sesam-serie bij Bosch en Keuning in Baarn. (f 29,95).

S.B. van Raay, W.P. Spies en R. van Zoet zijn de auteurs van *Tot hun Contentement gemaakt. Het kunstbezit van het hoogheemraadschap van Rijnland*, waarin de volledige kunstcollectie van dit waterschaps-

kleio

nummer 3/88
pagina's 28 en 29

Origineel is zijn aandacht voor het onderwerp onder de invalshoek hoe de Nederlander zijn rijkdom voor zichzelf in overeenstemming bracht met zijn geloof en geweten.

Nieuw is zijn boek overigens slechts in zoverre, dat het de huidige stand van zaken op historisch terrein in een vlot, breed verhaal samenvat. Mede door zijn goed gekozen voorbeelden zullen nu, naar te hopen is, mensen gaan lezen die door de vakhistorici niet bereikt worden. Het is zeer verheugend dat de niet-Nederlandstalige lezer (er wordt gewerkt aan vertalingen in het Frans, Duits, Italiaans, Zweeds en Portugees) zich door Schama's boek over de achtergronden van de Nederlandse cultuur

van de zeventiende eeuw kan inlichten.

De Nederlandse vertaling, gemaakt door het vertalerscollectief Eugène Dabekaussen, Barbara de Lange en Tilly Maters, leest bijzonder goed. Beschamend is het voor ons Nederlandse historici dat het weer een niet-Nederlander is die geschreven heeft wat wij zelf hadden moeten geven. Zoals gezegd heeft het één voordeel: nu treft ons niet het verwijt van nationale zelfoverschatting. Dutch comfort!

Schama's tekst begint met patat etende mensen in Amsterdam en eindigt met patat etende mensen in Almere: de twintigste-eeuwse variant op de aardappeleters. Maar zijn boek begint en eindigt met iets anders:

de afbeelding op de kaft is dezelfde als de illustratie op de laatste bladzijde en wel het slotembleem uit Roemer Vischers *Sinnekoppen*. Het stelt een nar voor, met een narrenknots in de hand en de woorden: 'Elck heeft de zijn. Dit is de mijn'.

De bedoeling is duidelijk: dit is Schama's interpretatie van de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw. Wie het beter kan, hij gaat zijn gang!

college is samengevat. Het fraai geïllustreerde boek verscheen bij De Bataafsche Leeuw en kost f 55,—.

Ook *Sits: Oost-West relaties in textiel* onder redactie van E. Hartkamp-Jonxis bestaat voor een groot deel uit een inventarisatie. Het gaat hier om een catalogus van bedrukte katoenen stoffen die zich nog in Nederlands bezit bevinden. Naast de materialen, technieken en motieven wordt ook uitvoerig stilgestaan bij de achtergronden van de handelswaar van de VOC. Wanders in Zwolle is de uitgever. Prijs f 49,50.

Het grote belang van de Nederlandse vrachtaart ten tijde van de Republiek is bij vrijwel iedereen bekend. Veel minder weten we van de varensgezellen aan boord van deze schepen. Hun herkomst komt aan de orde in P.C. van Rooyen *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*. Deze dissertatie verscheen als deel acht in de Hollandse Historische Reeks, uitgegeven bij de Bataafsche Leeuw (f 55,—).

De authentieke brieven van een Neurenbergs echtpaar in de 16e eeuw staan centraal in *Magdalena en Balthasar*. Het boek, onder redactie van Steven Ozment, kwam uit bij De Kern in Baarn. (f 26,50). Een andere vertaling is *Christina van Zweden* van de Franse historicus Bernard Quillet. Verkwistend, grillig en onevenwichtig zijn enkele karaktereigenschappen die men deze 17e eeuwse vorstin toedichtte. Hadwijch is de uitgever. Prijs: f 32,50.

Merchant, courtier and diplomat werd uitgegeven om de relatie die er sinds 1608 bestaat tussen Thailand en Nederland, te benadrukken. Dit boek van Han ten Brummelhuis kwam uit bij De Tijdstroom in Lochem. (f 32,50).

'Vorst Willem, het is alles uw schuld' zou een uitspraak zijn van de Gelderse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol. De NRC-redacteur H.A. van Wijnen koos het

als titel voor zijn boek over stadhouder Willem V en de ondergang van de Republiek. Verluchtigd met meer dan 40 gravures verscheen het boek bij Sijthoff in Amsterdam. (f 24,50).

In *De Romanov relaties* staat een andere Oranje-vorst centraal. Aan de hand van de correspondentie van Anna Paulowna, de echtgenote van koning Willem II, wordt een beeld geschetst van het Haagse hofleven in het midden van de vorige eeuw. Bosch en Keuning is de uitgever. Prijs: f 29,50.

Voordat de doodstraf (in 1870) in ons land werd afgeschaft, was er sprake van een wisselende gratieverlening aan ter dood veroordeelden. De auteur, Sibo van Ruller, gaat in *Genade voor recht* in op deze bijzondere vorm van rechtspleging in de 19e eeuw. Het is een uitgave van de Bataafsche Leeuw. (f 45,—).

Kimiko Kawabata is de schrijfster van *De binnenzijde van Japan*, over de (historische) achtergronden van de Japanse samenleving. Denken en doen worden verklaard vanuit de traditie. Balans is de uitgever van het boek. De prijs bedraagt f 24,50. Van de hand van Robert Vandeputte verscheen bij uitgeverij Lannoo *Sociale geschiedenis van België, 1944-1985* (Prijs: f 45,—).

Nederlanders in Nederlands-Indië wil een sociologische interpretatie geven van een aantal facetten van het leven in deze voormalige kolonie. Op basis van letterkundig werk schreef L. Turksma dit boek, dat uitkwam bij Acco in Amersfoort en dat f 29,90 kost. Over de *Opkomende arbeidersbeweging in Suriname* schreef Ben Scholtens de geschiedenis. Voorvechters van deze beweging zoals Doedel, Liesdek en De Kom komen daarbij uitvoerig aan bod. Masusa gaf het boek uit. (f 35,—).

Interessant voor genealogen is het boekje

van Roelof Vennik, dat verscheen bij Ad Donker in Rotterdam. Hoe op zoek te gaan naar de voorouders is het doel van *Handleiding voor stamboomonderzoek*. (Prijs: f 19,50). Over de achtergronden van wapens, riddersymbolen en heraldiek gaat *Familiewapens* van Jan Zeeman, een boek dat is uitgegeven bij De Alk in Alkmaar. (f 35,—).

Tenslotte een bespiegeling over staatsinrichting in het basisonderwijs van Cees van der Kooij. Zowel praktijk als theorie komen in *Allemaal burgers* uitvoerig aan de orde. Zwijsen in Tilburg is de uitgever. De prijs bedraagt f 24,75.

Kees Torremans

WERELDOORLOG II

J.H. Kruizinga, *Op de bres voor de vrijheid*. Uitgeverij Buijten en Schipperheijn, Amsterdam 1980, 149 blz., geïllustreerd, prijs f 9,90.

Dit boekje is een opsomming van de in Amsterdam aanwezige oorlog-, verzets- en bevrijdingsmonumenten. De schrijver doet dat niet oninteressant: hij gaat in op de ontstaansgeschiedenis van het betreffende monument en vermeldt de wetenswaardigheden, die bij de voorbereiding van een tocht langs de vele onvermoede gedenkstenen, plaquettes, inscripties en monumenten zo waardevol kunnen zijn. Een onvermoede hoeveelheid, zoals ik in het voorafgaande al betoogde, hier op een rij gezet, en niet meer dan dat.

Toch is het goed hier eens op een rijtje te hebben wat een stad als Amsterdam aan gedenktekens bezit, vooral aan de duistere

jaren 1940–1945, en wat de achtergrond van deze veelheid van herinneringstekens is. Uiteraard valt in dit boekje de nadruk op de jaren 1940–1945, maar ook herinneringstekens aan eerdere vredes – uit tijden toen er nog echte vredes werden gesloten – passeren de revue. Frappant waren in dit geval de meerdere teksten met betrekking tot de bouw van een huizencomplex in Amsterdam-Noord in die tijd. Op zichzelf zouden deze teksten als bronnen kunnen fungeren! De schrijver is wel zo consciëntieus de letterlijke tekst in zijn verhaal te vermelden. Zo ook bij vele andere monumenten.

Zoals ik al zei: het is een interessante opsomming, die in het kader van het Ideeetje misschien...? van de hand van de heer Raven voor Amsterdamse scholen nadere uitwerking verdient. Daarvoor biedt het boekje genoeg stof en hoeft u het voor de prijs niet te laten.

Henk van Duijsen

Miep Gies en Alison Leslie Gold, *Herinneringen aan Anne Frank*. Bert Bakker, Amsterdam 1987, 242 blz.

Miep Gies, Miep van Santen in *'Het Achterhuis'*, was tijdens de oorlog een van de mensen die de familie Frank hielpen, toen deze ondergedoken zat aan de Prinsengracht in Amsterdam. Haar herinneringen zijn door de journaliste Alison Leslie Gold omgewerkt tot het boek *Anne Frank remembered. The story of the woman who helped to hide the Frank family*, waarvan hier de Nederlandse vertaling wordt besproken.

Miep was als 11-jarig Weens bleekneusje in 1920 naar Nederland gekomen en bleef uiteindelijk als pleegkind wonen bij de familie waar zij logeerde. In chronologische volgorde vertelt zij het verhaal van haar leven, waarin geleidelijk aan de familie Frank een steeds grotere plaats ging innemen.

In de crisis, na al maanden naar een baan gezocht te hebben, kwam zij in dienst van de heer Frank, pas na de oorlog was hij 'Otto' voor haar, die na zijn vertrek uit Frankfurt de leiding had gekregen van de Amsterdamse vestiging van de Keulse firma Travies & Co, die handelde in producten voor de inmaak, pectine en worstkruiden. Zij werd een paar keer met haar vriend Jan Gies gevraagd voor een diner en voor het 'open huis' van de familie Frank op zaterdag.

In fragmenten rollen de gebeurtenissen en haar mening daarover voorbij. Anne Frank komt hier wel aan te pas, maar Miep had meer contacten en zodoende fungeert de familie Frank aan de zijlijn, een van de vele joodse gezinnen die hun best deden in het buitenland een nieuw bestaan op te bouwen.

Dit perspectief heeft iets heel aantrekkelijks. Miep Gies praat over mensen, niet over monumenten en de familiefoto's in het middenkatern van het boek getuigen daar ook van.

De eerste oorlogsjaren, het huwelijk met Jan Gies, de maatregelen van Otto Frank om zijn zaak, familie en meubilair veilig te stellen, de mensen die daarbij betrokken waren worden beschreven. Nadat men was ondergedoken begon de spannende en voor Miep steeds moeilijker tijd dat zij fungeerde als fourageester van de onderduikers. Frank had met bepaalde winkels afspraken gemaakt, maar geleidelijk aan ging er steeds meer mis. In het achterhuis aan de Prinsengracht werd de stemming geprikkelder. Miep kwam daar nu regelmatig en vertelt over de mensen en hun problemen. Deze beschrijvingen van buitenaf geven een goede aanvulling op de verhalen van Anne Frank.

Op 4 augustus 1944 werden de onderduikers opgepakt. Mieps' verhaal loopt door met de hongerwinter, haar werk op de zaak van Frank en over de bevrijding.

Otto Frank kwam als enige in 1945 terug en trok in bij Miep en Jan. Hij werkte daar aan de vertaling van het dagboek in het Duits voor zijn moeder in Bazel en aan een bewerking voor een uitgave in Nederland. In 1952 verhuisde hij naar Zwitserland en leidden Miep, Jan en hun inmiddels geboren zoon verder hun eigen leven, terwijl 'Het Dagboek' steeds beroemder werd.

Hier eindigen de herinneringen van Miep Gies over zichzelf en de mensen die zij zo goed heeft leren kennen en die tijdens de moeilijke onderduikperiode eigenlijk steeds meer haar vrienden zijn geworden. En deze vriendschap wordt treffend weergegeven in de zin waarmee zij haar oorlogsherinneringen afsluit: *'Mijn jonge vriendin had de wereld iets bijzonders nagelaten. Maar elke dag van mijn leven wenste ik dat het anders was gelopen. Dat Anne en de anderen gered hadden kunnen worden, al was haar dagboek voor de wereld verloren gegaan!'*

Voor gebruik op school van harte aanbevelen.

Tineke Bogaerts

KLEIO KRANT

De Algemene Ledenvergadering van 12 maart 1988

In een kleinere, maar wel volle, zaal van de Jaarbeurs in Utrecht werd op 12 maart j.l. de algemene ledenvergadering over huishoudelijke zaken gehouden. Deze stond in het teken van 'de grote verandering', het oude bestuur trad op twee leden na af en een nieuwe ploeg zal de belangen van de VGN in de komende jaren moeten behartigen.

In zijn jaar-/afscheidsrede ging voorzitter Nico Maarsen in op de afgelopen bestuursperiode. Hij vergeleek die met de jaren '60, toen hij voor het eerst voorzitter was van de VGN en de vereniging,

na een aantal moeilijke jaren, een bloeiend bestaan leidde. Ook nu moet gezegd worden dat het er voor het geschiedenisonderwijs niet erg rooskleurig uitziet, maar tegen die verdrukking in is de VGN de laatste jaren opgeleefd. Het afgelopen jaar was de politiek van het oude bestuur erop gericht de bekwaamheid van de leden te bevorderen en daarvoor zijn, nu didactiekconferentie en nascholing in handen van anderen zijn gekomen, binnen de vereniging nieuwe wegen gevonden. Dit heeft geresulteerd in de oprichting van, nog op de valreep, de commissies COMIGO en

Daarna trad het oude bestuur af en werden de voorgestelde nieuwe bestuursleden bij acclamatie gekozen.

Harriët Mulkens-Harmeyer, Nico Maarsen, Wim Kattenberg, Will Bouwman, Tom van der Geugten en Piet van Hees werden bedankt voor hun harde werken en verrast met boeken, aangepast aan ieders interesse.

Henk van Duijsen blijft als penningmeester en Jolanda Reitsma als tweede secretaris deel uitmaken van het nieuwe bestuur.

Als laatste punt kwamen de voorstellen tot statutenwijziging aan de orde. De Commissie Havo/Vwo kwam met wijzigingsvoorstellen,

V.l.n.r. Nico Stam, Joke v.d. Leeuw, Léon v. Schie, Zanneke Matthée, Henk v. Duijsen, Frits Kat, Tineke Perdeck-Schimmel.

Vrouwengeschiedenis en binnenkort zal er een werkcommissie samen met de VAN komen. Ook hoopt men door het steunen van M50 onze leden de mogelijkheid te geven om de kwaliteit van hun lessen in staatsinrichting te verhogen.

Ook extern was het bestuur actief, de VGN is bekender en wordt meer bij zaken betrokken dan vroeger en 'anders bemoeien wij er ons zelf wel mee'. Vooral de laatste jaren heeft het bestuur goed kunnen werken en ook met elkaar veel plezier gehad. 'Het was een goede tijd', zo besloot de voorzitter.

De behandeling van notulen, jaarverslagen en begroting verliep zonder enig probleem. Alleen de voorgestelde contributieverhoging voor leden met het laagste tarief werd verworpen. Het leek verstandiger om de contributies in zijn totaal te overzien als de nood wat meer aan de man is. Er zijn immers de laatste jaren grote veranderingen gekomen in de salarisopbouw.

die echter op één uitzondering na niet in behandeling genomen konden worden, omdat het een verandering in de oorspronkelijke statuten betrof en niet in de voorgestelde wijzigingen. Dit bracht de gelederen wel zo in verwarring dat bij stemming over de voorgestelde wijzigingen de vereiste 2/3 meerderheid niet verkregen werd. Na enig heen en weer gepraat bleek dat voornamelijk te komen omdat men de consequenties van de voorstellen niet kon overzien daar de statuten niet door alle aanwezigen (eufemistisch uitgedrukt) even ijverig bestudeerd waren. Men was het met elkaar eens dat tijdiger begonnen moet worden met een dergelijke discussie. De Havo/Vwo Commissie nam zich voor daar iets aan te doen.

Bij herstemming bleek het voorstel toch de vereiste meerderheid te halen en werd dus aangenomen. Met een borrel werd deze vergadering afgesloten.

Tineke Bogaerts

Ingezonden brieven

Antwoord van de staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen op de brief van het VGN-bestuur over de HEG d.d. 26-1-'88

Zoetermeer, 22 februari 1988

Geacht bestuur,

In antwoord op uw bovengenoemde brief deel ik u mee, dat het eindrapport van de HEG – en dat van de Brugcommissie – geenszins mijn aandacht heeft verloren. Het zou ook wat vreemd zijn: uw bestuur kent mijn standpunt dat een spoedige invoering van een goed nieuw programma geschiedenis en staatsinrichting geboden is. Gezien de informatie die ik heb gekregen is een gesprek met een delegatie van de HEG, heb ik besloten mij grondig nader te oriënteren omtrent de feitelijke situatie van het onderdeel staatsinrichting in het onderwijs. Het is de bedoeling, dat de inspectie mij daarover vóór 1 maart a.s. informatie zal verschaffen. Zo spoedig mogelijk daarna zal ik een beslissing nemen.

De staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen, overeenkomstig de door de staatssecretaris geparafeerde minuut,

(J.A. van Boven)

PA – BO
VGN

Op 26 januari 1988 vergaderde in Utrecht de commissie PA-BO. Er was één lid verhinderd. De belangrijkste zaken, die in deze vergadering aan de orde kwamen, waren: de eindtermen voor het basis-onderwijs; de commissie heeft wijzigingsvoorstellen en kanttekeningen ingediend ten aanzien van de eerste concepten, die door de SLO voor de eindtermen Mens & Maatschappij gemaakt zijn. Anita Burlet vergaderde met de eindtermen-resonansgroep; de SLO-nota 'Geestelijke stromingen'; een laatste discussieronde over de publikatie van de commissie over deze nota leverde nog enige opmerkingen op, die verwerkt zullen worden, waarna publikatie zal volgen; een Nieuwsbrief: voor een nieuwe Nieuwsbrief zijn enige stukken vrijwel gereed. De realisatie van de uitgave moet nog uitgewerkt worden; de consumentenrapporten:

er zijn afspraken gemaakt op basis waarvan twee nieuwe consumentenrapporten nog voor en één na de zomervakantie gereed zijn. Er is overleg met de *Kleio*-redactie over de publikatiedatum.

Cees van der Kooij

Commissie Vrouwen-geschiedenis

Op 12 februari j.l. is de commissie vrouwengeschiedenis van de VGN opgericht. Deze commissie, bestaande uit VGN-leden, heeft zich de volgende doelen gesteld:

1. de leden, commissies en het bestuur van de VGN in de gelegenheid stellen kennis te nemen van het vakgebied vrouwengeschiedenis, zoals dat op dit moment aan universiteiten, hogescholen en vrouwenarchieven wordt onderzocht en onderwezen;
2. de leden, commissies en het bestuur van de VGN in de ge-

Didaktiviteiten-commissie

Nu ons van diverse kanten berichten bereiken dat 4 juni niet zo'n gunstige dag is voor de feestelijke jaarvergadering in het Openlucht Museum in Arnhem, is besloten deze te verplaatsen naar medio september (de 17e of de 24e). Er komt een keuzeprogramma met verschillende onderdelen: een technisch, een cultureel, een agrarisch en een vergelijking van boerderijtypen.

Nadere informatie volgt in het *Kleio*-nummer van mei!

3. de (mede)organisatie van nascholing voor docenten over vrouwengeschiedenis in het algemeen en het CSE-vrouwengeschiedenis in 1990 in het bijzonder;
4. het becommentariëren van rapporten en dergelijke van overheidswege, van onderwijsorganisaties en -verenigingen vanuit een emancipatoire invalshoek: dat wil zeggen, bekeken zal worden in hoeverre dergelijke rapporten ook rekening houden met de positie van vrouwen en meisjes in het (geschiedenis)onderwijs.

De commissie vrouwengeschiedenis is van plan een 'klankbordgroep' op te richten voor geïnteresseerde en/of enthousiaste leden. Leden van deze groep zullen al het materiaal van de commissie toegestuurd krijgen en worden uitgenodigd om commentaar te leveren op voorstellen en ideeën van de commissie. Eigen ideeën zijn daarnaast natuurlijk ook van harte welkom.

Wilt u meer informatie over vrouwengeschiedenis, of de commissie. Of wilt u zich opgeven voor de klankbordgroep, neem dan telefonisch contact op met één van de leden of schrijf aan de secretaris. Wij hopen dat de leden van de VGN spoedig nader met ons kunnen kennismaken via publikaties in *Kleio* of bij activiteiten in het land.

De commissie bestaat uit: Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754. Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange

Leidsedwardsstraat 212hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126. Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162. Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320. Anja van Oostrom, Korte Prinsengracht 411, 1013 GS Amsterdam. Tel. 020-236316. Carla Wijers, Everard Meijsterlaan 38, 3533 CN Utrecht. Tel. 030-946708.

Bezoek aan het Kuyperhuis

De activiteiten rondom de herdenking van de 150ste geboortedag van Abraham Kuyper, die langzamerhand aflopen, hebben vrij wat nieuw documentatiemateriaal opgeleverd in de vorm van boeken, een lesbrieft bij een tentoonstelling en een videoproduktie. Volgende aanleiding dus voor docenten geschiedenis en staatsinrichting om aandacht aan de anti-revolutionaire voorman te besteden. In dit verband is een bezoek aan het Kuyperhuis in Den Haag sterk aan te bevelen. Scholen in de Haagse regio zouden apart een afspraak kunnen maken, terwijl scholen van buiten het Haagse het Kuyperhuis als programma-onderdeel in een dagje Den Haag zouden kunnen opnemen.

Een bezoek is zowel voor de geschiedenis als voor de staatsinrichting een zinvolle bezigheid. Het Kuyperhuis ademt nog volop de sfeer van zijn naamgever en fungeert als CDA-huis, wat wil zeggen dat het onder meer aan het landelijk secretariaat en het wetenschappelijk instituut onderdak verleent en dienst doet als vergadercentrum. Op 11 maart 1987 hebben leden van de VGN afdeling Den Haag genoten van een gast-vrije en instructieve ontvangst.

Het Kuyperhuis is gelegen op nr. 5 in de Dr. Kuyperstraat, de voormalige Kanaalstraat, die na Kuypers overlijden in 1920 te zijner ere is herdoopt. Het huis, omstreeks 1865 gebouwd en voor zijn tijd een eenvoudig woonhuis, huurde Kuyper van de Haagse kunstenaar dr. Abraham Bredius, die het na Kuypers dood verkocht aan Colijn, die het vervolgens in 1921 overdeed aan de onder anderen door hemzelf opgerichte Dr. Abraham Kuyperstichting. Het wetenschappelijk bureau van de ARP was er sindsdien gehuisvest en tegenwoordig dus dat van het CDA. Kuypers aanwezigheid is alom in het pand voelbaar. Zijn werkkamer, bibliotheek, rustkamer en vergaderruimte, waar hij als minister-president regelmatig het kabinet aan huis ontbood, verkeren grotendeels in ongeschonden staat. De huiskamer is echter verbouwd tot een wel voorziene kantine. Bezichtiging in groepsverband dient men van tevoren te regelen met de afdeling voorlichting, tel. 070-924461.

OMO-reis

De interscholair vaksectie geschiedenis en staatsinrichting van de Vereniging Ons Middelbaar Onderwijs organiseert in de zomer van 1989 een 25-daagse studiereis naar de Volksrepubliek China. Deze reis is opengesteld voor niet-OMO docenten, dus ook voor Kleio-lezers. De inschrijftermijn sluit op 1 mei 1988; de reis is gepland op een maximale groeps-grootte van 30-35 personen; de begrote kosten zijn f 5.995,-.

Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot N.J. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen (tel. 01623-20856).

Kunst en Klasse(n)werk

Kunst en Klasse(n)werk is een werkgroep die enige tijd geleden voor en door Utrechtse kunsthis-

torici is opgericht. De leden zijn in 't bezit van een didactische aantekening. De werkgroep verzorgt educatieve projecten, zoals het maken van lespakketten voor scholen.

Vorig jaar heeft de werkgroep in opdracht van de gemeente Maarssen een lespakket gerealiseerd met als thema 'Naar een tentoonstelling...'. Het ging om een pakket bestaande uit drie lessen voor groep 7 en 8 van basisscholen in Maarssen.

De eerste twee lessen behandelen de basistaken van een museum: verzamelen, tentoonstellen (conserveren, restaureren). De laatste les is een voorbereiding op een bezoek aan de tentoonstelling 'Zuilen en Oud-Zuilen: opnieuw samen', gehouden van mei tot juni 1987 in de gemeente Maarssen.

Les 1 heeft als onderwerp het begrip 'verzamelen'. In deze les komen de verschillende soorten verzamelingen en verschillende manieren van ordenen aan bod. De gebruikte werkvorm is een kwartspel.

Les 2 heeft als onderwerp het begrip 'tentoonstellen'. In deze les wordt door de leerlingen een tentoonstelling gemaakt van het materiaal dat ze zelf hebben meegebracht.

Les 3 vormt de voorbereiding op het tentoonstellingsbezoek. De leerlingen moeten zich inleven in het verleden. Naar aanleiding van verschillende personages uit de tentoonstelling maken de leerlingen een tekening. Iedere les heeft zijn eigen doelstellingen, lesprocedures, werkvormen en lessuggesties.

Heeft u belangstelling voor dit lespakket (in aangepaste vorm) of voor een ander lespakket of educatief project, dan kunt u contact opnemen met Kunst en Klasse(n)werk. Het contactadres is Zilverstraat 36, 3511 VB in Utrecht ten name van mevr. drs. L.A. Nizet.

Noord-Zuid, Krant en klaar voor gebruik

De Raad van Europa heeft dit voorjaar in het teken gezet van aandacht voor de relaties tussen Noord en Zuid. In dit kader verscheen een krant, bestemd voor docenten uit basis- en voortgezet onderwijs.

Een kleine greep uit de inhoud: spellen, recepten, gedichten, denkbeeldige reizen, mondiale wandelingen, werken met dia's en cartoons, voorbeelden van uitwisselingsprojecten. De krant is zodanig samengesteld, dat stukjes Noord en stukjes Zuid direct te gebruiken zijn in de klas, óók in verloren kwartiertjes. Kortom een kennismaking met Noord en Zuid, met van alles in de aanbieding. Verkrijgbaar vanaf 15 maart.

Wilt u later wat meer of langduriger aandacht besteden aan dit thema, dan kunt u altijd terecht bij het Landelijk Steunpunt Edukatie Ontwikkelingssamenwerking en de organisaties die deze krant verzorgen.

De krant is gratis te verkrijgen, door te schrijven of bellen naar: Landelijk Steunpunt Edukatie Ontwikkelingssamenwerking, De Ruijterkade 113, 1011 AB Amsterdam. Tel. 020-204815

Communisme, wat is dat nu!

Tijdens de laatste onderwijsconferentie van de Atlantische Commissie werd onder deze titel een studiebrief gepresenteerd, geschreven door Wouter Gortzak. Deze lesbrief heeft een nieuwe opzet, omdat er vragen en opdrachten in verwerkt zijn.

De doelgroep voor deze brochure is niet duidelijk. De stijl van de tekst is duidelijk gericht op de middenklassen van het middelbaar onderwijs, maar niet voor de leerlingen op het Lbo/Mavo. De vragen en opdrachten zijn soms geschikt voor deze doelgroep, maar een vraag of het communisme een politieke stroming, een economisch ideaal dan wel een soort religie is, lijkt mij voor deze leerlingen te hoog gegrepen. Daarbij wordt vaak ruime bekendheid met de materie verondersteld. Wel is een poging gedaan gevarieerde opdrachten te maken. Er moet onder meer gediscussieerd, getekend, opgezocht en geschreven worden.

De titel is enigszins misleidend. Van de zes tekstpagina's in de brochure gaan er ongeveer vier

over het verleden. Een aantal begrippen staat cursief. Soms gaat het daarbij om echte kernbegrippen, zoals socialisme of glasnost, soms betreft het echter woorden, die daarop geen aanspraak kunnen maken, zoals gedemoraliseerd en Jeltsin (Lenin en Mao zijn niet gecursiveerd).

Gezien het grote aantal lesbrieven, dat ongezien, tegen portokosten, was besteld blijkt duidelijk de behoefte aan dergelijk lesmateriaal. Het is dan ook jammer, dat deze brochure niet beantwoordt aan onderwijskundige verlangens en eisen.

Bestellen bij: Stichting Atlantische Commissie, Laan van Meerdervoort 96, 2517 AR Den Haag. Tel. 070-639495/645711.

Joke van der Leeuw-Roord

'De wereld op zak'

Onder de titel 'De wereld op zak' is bij uitgeverij Zwijsen een nieuwe serie informatieve boekjes voor kinderen vanaf acht jaar verschenen. Het gaat om een van oorsprong Franse serie (Editions Gallimard), die ook reeds in andere landen – bijvoorbeeld in Duitsland door Ravensburger – uitgebracht is. Ieder deeltje bestaat uit 37 bladzijden in zakformaat. De boekjes zijn los verkrijgbaar voor f 10,95 per stuk.

Aan de serie ligt een grondig doordacht didactisch concept ten grondslag, wat onder meer blijkt uit de getekende, kleurrijke afbeeldingen, de zorgvuldig geselecteerde tekst en de samenhang tussen tekst en illustratie.

Tot op heden verschenen er twaalf deeltjes, waaronder drie met een historische inhoud:

- C. Courtalon, *De schatten van de farao's*;
- M. Farré, *Achter de muren van het kasteel*;
- M. Courtault, *Naar het wilde westen*.

Nieuwe deeltjes zijn aangekondigd voor het komende najaar.

Cees van der Kooij

40 jaar Israël

Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van Israël geeft het Centrum voor Informatie en Documentatie Israël (CIDI) in samenwerking met het Israël Comité Nederland (ICN) een krant uit voor leerlingen van het middelbaar onderwijs. Hij is speciaal gemaakt voor 3- tot en met 5-Havo/Vwo. Op de voorpagina staat een aanbevelingsbrief van Chaim Her-

zog, de president van Israël, die hierin nogmaals de bijzondere band tussen Israël en Nederland benadrukt. Bij de krant worden lessuggesties meegeleverd.

De krant bevat een groot aantal artikelen over zowel de geschiedenis als over de huidige situatie van Israël. Er wordt onder andere geschreven over popmuziek, eten, het Kibboets systeem, zionisme en volksdansen. Uiteraard is er veel plaats ingeruimd voor de turbulente historische problemen van dit jonge land. Er is getracht een zorgvuldig beeld te geven, waarbij ook de buurlanden en de Palestijnen niet onvermeld blijven. Toch is het beeld bepaald niet objectief. Er worden geen onwaarheden verteld, maar er wordt veel weggelaten. Om aan te geven, dat de Joodse wensen legaal waren, wordt de Balfour Declaration genoemd, maar de legitieme aanspraken van de Palestijnen op grond van de Hussein-MacMahon Correspondence blijven onvermeld. In de Knesseth zijn, volgens de krant, de partijen gebaseerd op het Jodendom. Een goede leerling zal vragen stellen over de Palestijnse kiezer en hun partijen. Het antwoord hierop ontbreekt. Het protest vanuit Nederland tegen de verplaatsing van de Nederlandse ambassade vanuit Jeruzalem naar Tel Aviv wordt uitgebreid beschreven. Over de Vrede Nu-beweging wordt geen woord gerept. De onzindelijke bewering, dat zionisme racisme is wordt ingeruild voor een soortgelijke, namelijk dat anti-zionisme anti-semitisme (en dus racisme) dreigt te worden. De hedendaagse Israëlische problematiek komt nauwelijks aan bod. Voor de Nederlandse leerling lijkt mij inzicht in de partijproblematiek, problemen rond godsdienstige orthodoxie, inflatie en economische gevolgen van de zeer belangrijke defensie-uitgaven van meer belang dan de opzet van musea in Israël, de rol van Ralph Inbar bij de Israëlische TV of stemvervorming met behulp van high-tech, iets wat in dit land is uitgevonden.

Het is niet gemakkelijk over een controversieel onderwerp goed informatiemateriaal te maken. Wie met deze krant gaat werken zal het materiaal moeten aanvullen. Het beeld wordt anders eenzijdig.

De prijzen (incl. porto) van de schoolkrant zijn: 1 ex. f 2,50; 10 ex. f 7,50; 25 ex. f 12,50; boven de 25 ex. f 0,50 p.stuk.

Joke van der Leeuw-Roord

Fototentoonstelling

Het politieke en maatschappelijke leven in Nederlands-Indië

In de openbare bibliotheek aan het Wilhelminaplein te Bussum wordt in de periode van 2 tot en met 13 mei 1988 een tentoonstelling gehouden onder de titel Nederlands-Indië 1918-1949. Aan de hand van vijf thema's wordt een aantal aspecten van het koloniale leven belicht. Aan de orde komen onderwijs, medische zorg, rechtspraak, economisch bedrijf en uitingen van politiek protest. Met behulp van inleidende teksten wordt getracht weer te geven hoe de Europese en inlandse bevolkingsgroepen met elkaar omgingen.

De foto's zijn beschikbaar gesteld door het Tropeninstituut. De tentoonstelling is samengesteld door een aantal geschiedenis studenten uit Amsterdam.

EDUARDO MONDLANE STICHTING

In het kader van de Beira Campaigne (ondersteuning van projecten binnen het onderwijs, de gezondheidszorg en de kleinschalige industrie rondom de Mozambiquaanse havenstad Beira) zoekt de Eduardo Mondlane Stichting klassen of scholen die geïnteresseerd zijn in een eenmalig of langer contact met een school in Beira.

Dit contact kan verbonden worden met het inzamelen van geld en/of in Nederland overbodige materialen (zoals schoolborden, stencilmachines etc.) ten behoeve van de Mozambiquaanse school. Zowel basisscholen, middelbare scholen als lerarenopleidingen kunnen op deze wijze ondersteund worden.

Begeleidend informatie- en lesmateriaal is voorhanden.

Verdere informatie: Carla van Gorcom, 020-237263.

Historisch Museum Rotterdam

Wat schoolplaten vertellen...

Van 30 maart t/m 19 juni 1988 wordt in het Museum De Dubbelde Palmboom te Rotterdam-Delftshaven de tentoonstelling

Wat schoolplaten vertellen...

gehouden. Deze tentoonstelling is tot stand gekomen in nauwe samenwerking tussen het Historisch Museum Rotterdam en het Nationaal Schoolmuseum, dat voorheen in Zoetermeer gevestigd was en eind 1988 in Rotterdam heropend zal worden. Deze tentoonstelling toont een klein deel van de collectie schoolplaten van het Schoolmuseum.

De tentoonstelling toont behalve schoolplaten ook ander schoolmateriaal als leitjes, schriftjes, griffels en pennen en opengewerkte modellen ten behoeve van de kennis der natuur. Een schoollokaaltje is nagebouwd met banken, een lessenaar voor de leerkracht en die attributen die vroeger in ieder lokaal te vinden waren.

Bij de tentoonstelling is een lespakket gemaakt voor de hoogste groepen van het basisonderwijs. Deze les volgt in grote lijnen de ideeën van Ligthart, eerst de praktijk en dan de plaat op school. De les begint met een kort bezoek aan de gerestaureerde korenmol De Distilleerketel in Delftshaven, vlakbij het museum gelegen. De les wordt voortgezet in de schoolbanken in het museum. Daar horen de leerlingen het verhaal aan van hun eigen leerkracht, die hun het werken van een molen uitlegt aan de hand van de schoolplaat van C. Jetses, 'Een septemberkoeltje benut' uit de serie Het Volle Leven.

Ingezonden brieven

Eerstegraads lerarenopleiding Geschiedenis in de knel

Het leek allemaal zo mooi te worden. Bij de presentatie van het kabinet Van Agt-Wiegel werden in de regeringsverklaring waarderende woorden gewijd aan de M.O.-opleidingen, die nog bij het voorgaande kabinet op de nominatie stonden definitief te verdwijnen. Maar toen, in 1978, klonk het allemaal ineens anders. De M.O.-opleidingen moesten worden gestimuleerd en waar nodig verbeterd. Dat was tien jaar geleden.

En inderdaad, er kwam sindsdien een herstructureringsproces op gang, waarbij vooral de onderwijskundige kant van de opleidingen werd versterkt. Deze herstructurering is inmiddels bij de tweede-graads deeltijdopleidingen voltooid — de vrouwde aanduiding M.O.-opleidingen verviel —, in het eerstegraadsgebied is dat nagenoeg het geval. Sinds kort zijn de voormalige M.O.-opleidingen ook gaan meedraaien in de fusiecarroussel van het hoger beroepsonderwijs, die het grote getal van instellingen in deze sec-

tor tot een beperkt en dus overzichtelijk aantal instituten moet terugbrengen. De nieuwe instituten heten thans hogeschool, de 'oude' hogescholen zijn universiteiten geworden. Zou het lelijke allang niet meer jonge eendje dan toch een zwaan blijken?

Helaas, de boze arbeidsmarkt dreigt nu het sprookje goed stuk te maken, althans voor een aantal van die voormalige M.O.-opleidingen. Aan het bestaande docentenoverschot in sommige vakken wil de minister een eind maken door de opleidingskraan een behoorlijk stuk dicht te draaien. De HBO-raad mocht met een plan komen, en dat voorstel is nu bekend. Er komen uitstroombependingen, en van een aantal opleidingen gaat de deur helemaal op slot. Tot de zwaarst getroffen op eerstegraads gebied horen de opleidingen Geschiedenis.

Op het ogenblik kennen we tien lesplaatsen waar een eerstegraads opleiding Geschiedenis kan worden gevolgd. Het gaat hier uitsluitend om deeltijdopleidingen — de universitaire lerarenopleiding laat ik buiten beschouwing. Die lesplaatsen zijn: Amsterdam, Diemen, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Tilburg, Sittard, Arnhem, Zwolle en Leeuwarden. Van deze tien zullen er, wanneer minister Deetman het voorstel overneemt — en die kans schijnt groot te zijn —, maar liefst acht worden geschrapt: alleen Diemen blijft, Tilburg en Sittard moeten fuseren en verhuizen naar Eindhoven.

Mij dunkt dat bij de keuze van deze lokaties twee zaken over het hoofd zijn gezien. In de eerste plaats lijken de opstellers van het voorstel zich onvoldoende rekenschap te hebben gegeven van de aard van het onderwijs waarom het hier gaat. Studenten aan eerstegraads deeltijdopleidingen hebben naast hun studie in de meeste gevallen een baan en de zorg voor een gezin. Ze zijn daarom doorgaans woonplaatsgebonden. De keuze van Diemen en Eindhoven als lesplaats maakt dat een studie voor eerstegraads leraar Geschiedenis buiten het universitaire circuit, als tweede-kans onderwijs, voor een potentiële student met baan en/of gezin die niet toevallig in de Randstad of in Brabant woonachtig is, praktisch onmogelijk wordt. Een nogal merkwaardig selectiecriteria. Bovendien gaat het voorstel voorbij aan de aard van het vak. Van de huidige tien lesplaatsen zijn er drie van confessionele signatuur: Diemen is protestants-christelijk, Tilburg en Sittard zijn rooms-katholiek. De zeven overige opleidingen zijn naar levensbeschouwing neutraal. Wanneer het plan van de HBO-raad werkelijkheid wordt, verdwijnen alle zeven neutrale opleidingen en blijven slechts een protestants-christelijke en

een rooms-katholieke opleiding, toch niet bepaald een afspiegeling van de Nederlandse samenleving. Men kan nu wel tegenwerpen dat de ontzuiling de geschiedbeoefening in ons land niet is voorbijgegaan, duidelijk is toch wel dat het vak Geschiedenis meer dan de meeste andere schoolvakken in levensbeschouwelijk opzicht identiteitsgevoelig is. In een tijd waarin enerzijds de ontkenkelijking sterk is toegenomen en anderzijds confessionele onderwijsinstellingen misschien wat meer dan in de direct achter ons liggende decennia de eigen identiteit lijken te onderstrepen, is de voorgestelde verdeling toch nauwelijks acceptabel te noemen. Het gaat erop neerkomen dat openbare en bijzonder neutrale scholen voor voortgezet onderwijs in de toekomst hun eerstegraads geschiedenisleraren, voor zover die niet van de universiteit afkomstig zijn, zullen moeten betrekken van confessionele opleidingen. Men hoeft bepaald geen tegenstander van het confessionele onderwijs te zijn om een dergelijke gang van zaken van de hand te wijzen.

Tenslotte kan men zich afvragen waarom bij de eerstegraads geschiedenisopleidingen in vergelijking met andere eerstegraads deeltijdopleidingen zo zwaar wordt gesnoeid. Natuurlijk, er zijn meer geschiedenisleraren dan het voortgezet onderwijs en het hoger beroepsonderwijs kunnen herbergen. Maar bij vakken als Nederlands en Engels is de situatie niet rooskleuriger. Toch lijken daar minder slagen te gaan vallen. Ook kan men zich afvragen of de opstellers van het HBO-plan zich voldoende bewust zijn geweest van het feit dat veel studenten aan de eerstegraads deeltijdopleidingen Geschiedenis al in het onderwijs werkzaam zijn, en dus niet direct na het afsluiten van hun studie bij het arbeidsbureau zullen aankloppen. Ook zijn er nogal wat vrouwelijke studenten die de studie (weer) hebben opgepakt zonder nu meteen uit te zijn op een volledige dagtaak bij het onderwijs.

Hoe dan ook, er zijn voldoende redenen om het HBO-voorstel op het punt van de eerstegraads deeltijdopleidingen Geschiedenis nog eens uiterst kritisch te bezien, waarbij zaken als geografische spreiding en levensbeschouwelijke denominatie niet uit het oog mogen worden verloren. Wellicht ligt hier een taak voor de VGN.

R.M. Kemperink

Lachen om huisvrouwen

Joke van der Leeuw-Roord vervalt in haar recensie over het boek 'Huisvrouwenvakwerk. 75 Jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen' (Kleio, nr. 1, 1988) in het aloude gedrag dat er vooral gelachen moet worden om huisvrouwen, want over huisvrouwen zou met kritiek en humor moeten worden geschreven. Ik kan tot geen andere conclusie komen dan dat de recensent het boek niet of nauwelijks heeft gelezen. Dat bijna elke bladzijde kritiek geeft, juist op het punt van de emancipatie van de vrouw, is haar klaarblijkelijk ontgaan.

De recensent suggereert dat het serieuze werk van de Vereniging alleen bestond uit het geven van adviezen aan haar leden tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog. Wat bedoelt zij met 'interessante informatie over "vrouwenzaken"?' Behoort vrijwilligerswerk tot 'vrouwenzaken' en is het dan dus niet van maatschappelijk belang? De hoofdmoot van het boek wordt gevormd door de grote schepping van de NVvH: het terecht bekende keurmerkinstituut IVHA. Volgens de auteur was de NVvH meer dan een vakvereniging van huisvrouwen, zij was de eerste landelijke consumentenvereniging. De huisvrouwen waren pioniers op het gebied van de keuringsdienst van waren. Zijn dit alleen 'vrouwenzaken'? Behoorde het tot 'vrouwenzaken' om na de Tweede Wereldoorlog een degelijk opgezette woningbouwenquête te organiseren? De resultaten hiervan zijn door de overheid jarenlang gebruikt bij de regelgeving voor de nieuwbouw. Behoort het tot 'vrouwenzaken' om zich in te spannen voor goed opgeleide huisvrouwen en dienstboden? Wat is het verschil tussen een goede vakopleiding voor jongens of mannen en voor meisjes of vrouwen in een tijd waarin de meerderheid van de bevolking gelooft in een strakke arbeidsdeling naar sexe?

Ik denk dat het niet alleen van weinig historisch, maar ook van weinig economisch inzicht zou getuigen wanneer een historicus alles wat de Vereniging heeft gedaan op het gebied van het huishoudelijk werk, afdoet met 'vrouwenzaken'. Het boek ontstijgt juist het enge kader van een naslagwerk voor de Vereniging zelf, door op bijna elke bladzijde het werk van de Vereniging te plaatsen in het licht van de herverdeling van macht tussen vrouwen en mannen. Onze maatschappij had weinig waardering voor vrouwen en voor het werk dat zij verrichtten. Onze huwelijkswetgeving maakte de gehuwde vrouw tot 1956 handelingsonbekwaam en tot 1970

ondergeschikt aan haar man. Tot 1984 had de man het laatste woord over de opvoeding van de kinderen. De auteur plaatst de leden van de NVvH voortdurend in die maatschappelijke context. Zij geeft wel kritiek, maar zij laat die kritiek niet verworden tot een onjuist oordeel over het vele dat door de Vereniging is bereikt. Als vakvereniging kwam de NVvH op voor de waardering van de arbeid van de huisvrouw zelf. De huisvrouw wilde haar *eigen* werk beter en efficiënter uitvoeren. De recensent heeft het over 'het gezin als hoeksteen van de samen-

leving'. De auteur heeft het over de waardering voor de arbeid in en voor het gezin.

Wie een pretentieloos boek met grappen over huisvrouwen zoekt, kan het inderdaad beter niet kopen. Waarom juist over huisvrouwen humor en kritiek? Die verwachting zegt meer over het vrouwbeeld van de recensent zelf, dan over de kwaliteit van dit jubileumboek. Ik verwacht van de VGN, een vereniging van historici, een zuiverder beoordeling.

Drs. C.L.J.M. Terwindt

Inleverdata van kopij voor de Kleio-Krant

Wij streven er naar dat KLEIO in de eerste helft van de maand in de brievenbussen ligt. Om dat mogelijk te maken vragen wij u om u aan deze data te houden.

Datum dat de berichten uiterlijk gearriveerd moeten zijn:

aprilnr.	7 maart
meinnr.	5 april
juninnr.	9 mei
julinr.	13 juni

De aard van de KLEIO-KRANT vraagt om berichten, niet om artikelen.

ER KAN BEST WEL EENS VAN AFGEWOKEN WORDEN IN SPOEDGEVALLEN, MAAR ALLEEN NA OVERLEG VOORAF MET DE EIND-REDACTEUR.

Toesturen aan de eindredacteur: T. Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein, tel. 03408-83576.

Onder de titel KLEI-DIDACTICA geeft de VGN leerlingenmateriaal

Nog leverbaar zijn:

KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:
1 t/m 4 ex. f 5,- per stuk
5 t/m 10 ex. f 3,50 per stuk
11 t/m 20 ex. f 3,- per stuk
meer dan 20 ex. f 2,50 per stuk
Alles inclusief porto.

KD 6 Over Leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique.

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:
1 ex. f 5,50 per stuk
2 t/m 10 ex. f 4,50 per stuk
meer dan 10 ex. f 3,50 per stuk
Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente
Mini-Didactica 3 Verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917.

Mini-Didactica 4 Uit betrouwbare bron

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk. Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

èn: KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg. Apartheid in Zuid-Afrika.

Prijs: f 2,75 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50 en voor meer dan 10 stuks f 10,-.

Gamma Geschiedenis

Een verrijking binnen uw vakgebied

In januari 1987 werd Gamma Geschiedenis op grootse wijze geïntroduceerd. Deze nieuwe methode baarde veel opzien vanwege de zo andere aanpak. Inmiddels is een groot aantal bovenbouwleerlingen op een vernieuwende manier met het vak geschiedenis bezig.

Belangrijk bij Gamma is de tweedeling in een Handboek en een Themaboek. Het Themaboek bestaat uit een boeiende aaneenschakeling van korte, heldere leerstof en authentiek bronnenmateriaal. Samen geven de thema's een goede rondleiding door het vak. Voor achtergrondinformatie verwijst het Themaboek steeds naar het Handboek, een goed toegankelijk naslagwerk.

De verwijzingen naar het Handboek zijn zo duidelijk, dat leerlingen zelfstandig kunnen werken. De leerlingen leren bronnen te interpreteren en te analyseren. Ze ontwikkelen op deze manier een zelfstandige studiehouding, die onont-

beerlijk is in het vervolgonderwijs.

Indien u Gamma Geschiedenis nog niet voldoende kent, sturen wij u graag informatie toe. Omdat wij vinden, dat u beslist moet kennis maken met een methode die een verrijking binnen het vak geschiedenis betekent.

malmberg

Malmberg Uitgeverij b.v., Postbus 233, 5201 AF Den Bosch. Tel. 073-215565.

De havo- en vwo-bovenbouw zaten er op te wachten.

„Uniek in deze tijd...”

Deze zinsnede schreef J.G. van der Land in Kleio (februari 1987) naar aanleiding van de verschijning van **Historisch Perspectief deel 1 en 2**. Uit zijn recensie knipten wij nog enkele gedeelten:

„Wie Historisch Perspectief goed bestudeerd heeft, kan allerlei demagogische leuzen en desinformatie beter doorzien. Daarom is een geschiedenismethode die de ogen wil openen voor de ideologische achtergronden van het historisch proces van groot belang.”

„In de vragen wordt uitgenodigd tot het bepalen van een eigen standpunt. Het antwoord hangt af van de visie die men heeft op de historische gebeurtenissen.”

„Bij het behandelen van de opkomst van de NSB wordt in tegenstelling tot vrijwel alle andere schoolboeken ook aandacht besteed aan de rol van de kerken in de strijd tegen de NSB.”

Deze christelijke onderwijsmethode is door scholen van uiteenlopende signatuur met enthousiasme in gebruik genomen. Omdat het een aantrekkelijk woord- en beeldverslag is van onze eeuw, dat overigens ook buiten schooltijd de moeite van het lezen en bekijken waard is.

Historisch Perspectief is in de eerste plaats bestemd voor de hoogste klassen van HAVO en VWO. Beoordeelt u zelf. Door met de bon een exemplaar aan te vragen.

J. Knigge

Historisch Perspectief

Boek 1 (1900-1945), 280 pag.

Boek 2 (1945-heden), 272 pag.

De boeken zijn geïllustreerd en geplastificeerd.

Prijs per deel f 42,75

Stuurt u mij een beoordelingsexemplaar van Historisch Perspectief.

Mijn voorkeur gaat uit naar

☐ Boek 1 (1900-1945)

☐ Boek 2 (1945-heden)

Naam school:

Contactpersoon:

Adres:

Postcode/plaats:

Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar Uitgeverij
De Vuurbaak, Antwoordnummer 1015, 3770 VB Barneveld

Verkrijgbaar bij de boekhandel

Uitgeverij De Vuurbaak

Postbus 257, 3770 AG Barneveld, telefoon: 03420-14623.

1000 000 MAAL 'KIJK OP DE TIJD';

We zijn u daar uiteraard zeer dankbaar voor. U koos in groten getale voor 'Kijk op de tijd' als meest geschikte methode om uit te doceren. We konden daardoor de methode steeds verbeteren en verder uitbouwen. Zodat 'Kijk op de tijd' - met 36 verschillende uitgaven voor lbo, mavo, havo en vwo - nu de meest uitgebreide geschiedenismethode in het voortgezet onderwijs mag worden genoemd. We zeggen u daarvoor dank. Een miljoen maal.

malmberg
UITGEVER DEN BOSCH

POSTBUS 233 4300 AE DEN BOSCH
TELEFOON 073 216665

BEHOEFT DAT NOG ENIGE UITLEG?

NATUUR CULTUUR REIZEN

Culturreis Egypte

Een uitgebreide cultuurtocht langs de monumenten van Cairo, Luxor en de Westoever; en onderweg naar Aswan bezoeken aan Abydos, Dendera, Esna, Edfu en Kom Ombo.

Begeleid door Prof. L. de Blois, Hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Nijmegen
Reisdatum: 25 augustus - 5 september
Reissom: f 3.495,— p.p.

9-daagse reis naar Cyprus

Door de bekendheid van uw reisleidster met Cyprus ligt de nadruk op de archeologie, musea, Byzantijnse kerken en kloosters, maar ook de bevolking en natuur krijgen alle aandacht.

Begeleid door mevrouw Drs. Stella Lubsen-Admiraal.
Reisdatum: 15 - 23 oktober (herfstvakantie)
Reissom: f 1.965,— p.p.

Kunstreis New York

Onder auspiciën van KUNSTBEELD, tijdschrift voor beeldende kunst
Reisdatum: 15 - 23 oktober
Reissom: ± f 2.600,— p.p.

9-daagse cultuur/tuinreis naar Groot-Brittannië

Willem en Mary herdenking
Een tocht langs koninklijke tuinen en paleizen ter viering van de 300-jarige herdenking van de kroning van Willem en Mary.

Begeleid door Arend Jan van der Horst, tuinarchitect te Amsterdam
Reisdata: 23 juni en 22 september
Reissom: f 1.395,— p.p.

Natuurreis Zambia/Zimbabwe

Een 17-daagse reis door een vrijwel ongerept deel van Afrika. Met onder meer wandeltochten in de Ruagvallei - een 'bushcamp' in het Hwanga National Park en verblijf aan de oevers van het Kariba Meer en natuurlijk een bezoek aan Victoria Falls.

Begeleid door Viv van der Krieken, Educatieve Dienst Wereld Natuur Fonds in Antwerpen
Reisdatum: 27 juni - 13 juli
Reissom: f 6.985,— p.p.

24-daagse natuurreis Kenya

Een safari met extra belangstelling voor de ruim 1000 soorten vogels van Oost-Afrika.

Begeleid door Hubert Lehaen en Kees Wagtmans
Reisdatum: 1 - 24 juli
Reissom: f 6.585,— p.p.

4-daagse culinaire tuinreis naar Parijs en Fontainebleau

Bezocht zullen worden de watertuinen van Ile de France, de tuinen van Chantilly. Apart in te voegen een culinair programma.

Begeleid door Arend Jan van der Horst, tuinarchitect te Amsterdam en Pat van de Wall Bake, oprichtster La Cuisine Française Amsterdam
Reisdatum: 25 - 28 augustus
Reissom: f 845,— p.p.

24-daagse reis in Australië

Onder gezamenlijke leiding van de bekende veldornitholoog C.J. Coldewey en de Australische ornitholoog Chris Doughty, met zeer ruime ervaring en kennis van de Australische avifauna. Bezoeken aan o.a. de Nationale Parken Ferntree Gully, Wilson's Promontory, Little Desert, Wyperfeld, Hattah lakes, Camington, Great Barrier Reef en Atherton Tablelands. 350-400 soorten vogels.

Reisdatum: 5 - 29 september
Reissom: f 8.900,— p.p.

24-daagse natuurreis Zambia/Botswana

Boeiend Afrikaans avontuur voor sportieve natuurliefhebbers met o.a. voetsafari in Luangwa Valley; bezoek aan Victoria Falls en kanotochten in de Okavango Delta in traditionele houten makoro's. Kennismaking met de grote verscheidenheid aan vogels- en zoogdiersoorten van de savanne gebieden en "wetlands".

Begeleid door Dr. T. Brantsma-van Wulften Palthe, ethologe
Reisdatum: 19 september - 12 oktober
Reissom: f 9.800,— p.p.

Ornithologische reis Bosporus

De kleine Camlica-heuvels met vele duizenden overtrekkende arenden.

Begeleid door de heer Ad Wittgen, roofvogel onderzoeker en directeur van het bekendste Natuurmuseum Natura Docet te Denekamp.
Reisdatum: 19 - 26 september
Reissom: ± f 1.985,— p.p.

19-daagse tuinenreis door China

U bezoekt behalve een groot aantal tuinen in Beijing ook de Muur, het Zomerpaleis, en de Verboden Stad. Vervolgens naar de beroemde tuinen in Suzhou en Hangzhou; u reist naar Wuxi, Shanghai en Quilin. En tenslotte gaat u naar Chengde.

Onder leiding van tuinarchitect Arend Jan van der Horst en Marieke Reichwein - sinologe
Reisdatum: 23 september - 11 oktober
Reissom: f 7.235,— p.p.

Japan

U bezoekt o.a. Tokyo, Lake Kamguchi het meer van Hakone Kyoto en Nara Da, de oude japanse hoofdstad en Beppu. U logeert gedeeltelijk in typisch japanse hotels.

Begeleid door Wim Dussel, reisjournalist uit Groningen
Reisdatum: 1 - 18 oktober
Reissom: f 8.695,— p.p.

STICHTING
avicula

ter bevordering van

NATUUR
CULTUUR
REIZEN

Wilt U nadere informatie over deze reizen, zendt dan deze coupon in een ongefrankeerde envelop naar:

Holland Travel Service
Antwoordnummer 1153,
3000 WB Rotterdam

Tel. inlichtingen: R. J. E. Schaab
Telefoon (010) 4252388/4252331
St. Jobsweg 30, 3024 EJ Rotterdam

Verantwoordelijk voor de uitvoering en organisatie
Blue Air B.V. handelende als Holland Travel Service

Gaarne wens ik informatie over:

Reis naar: _____

Onder leiding van: _____

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

KLEID

'Het Tijdspoor' deel 11

En nog steeds is het sukkelen met de rechten van de mens

Ze bedoelden het vast wel goed in Philadelphia en Parijs met hun 'verklaringen', zo'n 200 jaar geleden. Toch moet u jongeren die sympathiseren met Amnesty International uitleggen waarom de idealen van toen nog niet helemaal zijn gerealiseerd.

Geen punt, als u een uiterst overzichtelijke geschiedismethode als Tijdspoor hanteert. Overzichtelijk, omdat de 'degelijkheid' van de chronologische opzet op welhaast

ideale wijze is verwezen met een verantwoorde toepassing van toegankelijk taalgebruik en pagina-beeld. Noem het een gezond evenwicht tussen didactische opvattingen van toen en nu.

Met de grote variëteit aan verwerkingsmogelijkheden op twee niveaus, waardoor zelfwerkzaamheid alle kansen krijgt, hebt u een methode in handen die niet alleen prettig hanteerbaar is maar ook een opvallend hoog leerrendement

oplevert.

Geschiedenis wordt weer een open boek voor uw leerlingen. En voor u een overzichtelijke zaak. Omdat u duidelijk het gevoel hebt, met Tijdspoor op het juiste spoor te zitten. Een beoordelingsexemplaar ligt voor u klaar.

Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

**De geschiedenis
herleeft in
Tijdspoor**